

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 30 » травня 2023 р.

УДК 316.613.434-053.6:316.47

**ВПЛИВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ
НА МІЖОСОБИСТІСНІ ВІДНОСИНИ У ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 456 групи
ТРИГУБА Валерія Вікторівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

«01» червня 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ТРИГУБІ Валерії Вікторівні**.

1. Тема роботи: «Вплив агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 206 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.
4. Завдання дослідження:
 - 1) на основі теоретико-методологічного аналізу літератури дослідити поняття та сутність агресивної поведінки у підлітковому віці;
 - 2) визначити основні психологічні підходи до вивчення агресивної поведінки у підлітковому віці, охарактеризувати їх;
 - 3) розкрити сутність взаємозв'язку впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі;

4) емпірично дослідити взаємозв'язок впливу рівня агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі;

5) розробити психологічні рекомендації, щодо профілактики та оптимізації рівнів агресивної поведінки у підлітковому віці.

5. Науковий керівник роботи.

ПІБ та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент	21 вересня 2022 року	10 травня 2023 року

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	10.10.2022р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	01.11.2022 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження особливостей впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісне спілкування у шкільному колективі	23.12.2022 р.
3.2	Розділ 2. Емпіричне дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі	01.03.2023 р.
4	Висновки	10.05.2023 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	16.05.2023 р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	28.06.2023 р.

Студентка

Валерія ТРИГУБА

Науковий керівник

Ольга АМПЛЄЄВА

АНОТАЦІЯ

Тригуба В.В. Вплив агресивної поведінки підлітків на міжособистісні спілкування у шкільному колективі.

Кваліфікаційна робота на здобуття вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю 053 «Психологія» - Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2023.

Кваліфікаційна робота полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.

У теоретичному аналізі підліткових міжособистісних стосунків у науковій літературі визначено психологічні особливості підліткового віку, розкрито поняття та природу груп, проаналізовано поняття підліткових міжособистісних стосунків. Визначено основні психологічні підходи до вивчення агресивної поведінки у підлітковому віці.

Було підібрано методичний інструментарій, додатково було проведено остаточну авторську діагностику. Також було сформульовано структуру емпіричного дослідження, сформовано вибірку, визначено мету та завдання дослідження, використано математично-статистичну обробку даних для підтвердження достовірності і взаємозалежності отриманих показників.

Узагальнено результати дослідження та розроблено психологічні рекомендації, щодо профілактики та оптимізації рівнів агресивної поведінки у підлітковому віці.

Об'єктом дослідження виступає агресивна поведінка підлітків. Предметом дослідження є психологічні особливості впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.

Ключові слова: вплив, агресивна поведінка, міжособистісні відносини, шкільний колектив, підлітки.

ANNOTATION

Tryhuba V.V. The impact of aggressive behavior of adolescents on interpersonal communication in the school community.

Qualification work for obtaining a higher education degree of the first (bachelor's) level in the specialty 053 "Psychology" - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2023.

The qualification work consists of theoretical substantiation and empirical investigation of the peculiarities of the impact of aggressive behavior of adolescents on interpersonal relationships in the school community.

The theoretical analysis of adolescent interpersonal relationships in scientific literature identifies the psychological characteristics of adolescence, reveals the concepts and nature of groups, and analyzes the concept of adolescent interpersonal relationships. The main psychological approaches to the study of aggressive behavior in adolescence are identified.

A methodological toolkit was selected, and a final author's diagnosis was conducted. The structure of the empirical study was formulated, a sample was formed, the purpose and objectives of the research were determined, and mathematical-statistical data processing was used to confirm the reliability and interdependence of the obtained indicators.

The research results were summarized, and psychological recommendations were developed for the prevention and optimization of levels of aggressive behavior in adolescence.

The object of the study is aggressive behavior of adolescents. The subject of the study is the psychological peculiarities of the impact of aggressive behavior of adolescents on interpersonal relationships in the school community.

Keywords: impact, aggressive behavior, interpersonal relationships, school community, adolescents.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ НА МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ.....	9
1.1. Сутність поняття та основні теорії у психологічній літературі щодо агресивної поведінки та міжособистісного спілкування	9
1.2. Специфіка проявів агресивної поведінки у підлітковому віці.....	24
1.3. Психологічні детермінанти впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування	31
Висновки до першого розділу	39
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ.....	42
2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі.....	42
2.2. Аналіз результатів та інтерпретація дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі	53
2.3. Рекомендації щодо покращення міжособистісного спілкування підлітків у шкільному колективі через агресивну поведінку	64
Висновки до другого розділу.....	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий вік є одним із найскладніших і важливих періодів становлення особистості, адже саме в цьому віці формуються соціальні установки, закладається моральна основа, формується ставлення до себе та суспільства в цілому. Основними поняттями цього періоду є самопізнання, самовираження, самовдосконалення. Спілкування стає основним видом діяльності, оскільки воно відіграє важливу роль у розвитку та формуванні самосвідомості та позитивного Я-образу. На цій основі формується особистісно відповідний світогляд, система цінностей і переконань, моральний характер.

Проблема підліткової агресії дуже актуальна для сучасного суспільства, де спостерігається зростання жорстокості та негативу серед підлітків. Агресія відіграє важливу роль у житті підлітків і істотно впливає на їхні стосунки з оточуючими. Низький рівень агресії необхідний для зрілого життя, що сприяє соціальній адаптації. Проте високий рівень агресії, свідчить про стійкі порушення особистісного розвитку. В даний час питання відносин є одними з тих питань, які не втрачають своєї актуальності з часом. Даній проблематиці присвячені праці багатьох дослідників, серед яких Г.М. Андрєєва, Л.І. Бозович, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, А.В. Петровський, Г.С. Абрамов, В.М. Алемас, А.Д. Глоточкіна та багато інших науковців. Більшість із цих авторів вважають стосунки невід'ємною частиною структури особистості, невід'ємною частиною характеру.

Дослідження з цієї тематики є необхідними з ряду причин. По-перше, сама проблема агресії тісно пов'язана з розвитком людини в цілому. Що стосується сучасної цивілізації, а саме замість того, щоб її подолати, особистість інспірувала прояви агресії. По-друге, хоч і у ході попередніх наукових досліджень були визначені основні біологічні, особистісні та соціальні чинники появи агресивної поведінки, але й досі немає чіткого уявлення про статус та ступінь їх впливу на формування та прояв цього

феномену. Багато дослідників (З. Фрейд, К. Лоренц) віддають перевагу внутрішнім біологічним факторам, інші (А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Доллард, Н. Міллер, А. Макаренко) – зовнішньо-соціальним. Таким чином, питання багато в чому залишається відкритим. Однак, у світлі викладених поглядів Л.С. Виготського, щодо загальних спадкових закономірностей культурного розвитку, що будь-яка психічна функція у своєму розвитку є спочатку соціальною, а потім психологічною, саме тому у жодному разі не можна ігнорувати поведінкові прояви агресії, як своєрідний психосоціальний фактор статі.

По-третє, соціально-психологічні фактори тісно пов'язані і взаємозалежні з усіма іншими об'єктивними та суб'єктивними факторами суспільства, мають свої, відносно незалежні функції і моделі розвитку. На сучасному етапі, коли українське суспільство перебуває в умовах трансформації соціально-економічної системи та зміни ціннісних орієнтацій, вивчення соціально-психологічних факторів впливу на особистість, особливо щодо агресивної поведінки, набуває особливої актуальності. Крім того, підліткова агресія є, мабуть, найважливішою з усього спектру проблем вияву людської агресії. Ця соціальна вікова група є не тільки найбільш активним і динамічним елементом у соціальній структурі суспільства, а й уособлює його майбутнє.

Загальновідомо, що рівень агресивності та агресивних проявів людини в дитинстві дуже достовірно прогнозує, наскільки вона буде агресивною в дорослому віці [2]. На думку багатьох фахівців, агресивність і тривожність є найпоширенішими проявами сучасних дітей і підлітків.

У рамках вікової, педагогічної та соціальної психології проведено багато досліджень, присвячених різним аспектам людських стосунків (І.С. Кон, А. Кронік, Ю.Л. Коломінський, Т.М. Малковська, А.А. Бодальов та ін.). Згідно з дослідженнями вітчизняних і зарубіжних вчених (Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Ж. Піаже), найбільш сприятливим періодом для розвитку міжособистісних стосунків є підлітковий вік. Водночас цей період є і

найскладнішим, оскільки саме цю вікову категорію психологи вважають найбільш проблемною.

Саме в цей час виникає більшість конфліктів і розвиваються антисоціальні звички. Тривожним симптомом є збільшення кількості неповнолітніх, які проявляють девіантну поведінку, що проявляється в антигромадській поведінці, алкоголізмі, вживанні наркотиків, порушенні громадського порядку, хуліганстві, вандалізмі тощо. Багато вітчизняних і закордонних психологів вивчали вплив агресії на міжособистісні стосунки підлітків. Зокрема, Є.В. Змановська стверджує, що міжособистісні стосунки підлітків визначаються суб'єктивними зв'язками, які є результатом реальних взаємодій і супроводжуються різноманітними емоційними переживаннями [1]. І.П. Лановенко зазначає, що підлітки входять у простори дорослого світу, вивчають масштаби своїх просторів, встановлюють часові перспективи. У зв'язку з цим важливу роль в їх міжособистісних стосунках відіграють стосунки з однолітками та батьками, які сприяють розвитку комунікативних навичок і самосвідомості [2].

А.З. Коповий враховує взаємини підлітків і вважає, що спілкування з однолітками є каналом для отримання ними інформації про те, чого вони не можуть дізнатися від дорослих з різних причин. Крім того, міжособистісні стосунки є основним видом діяльності в цьому віці, під час якого підліток опановує необхідні навички спілкування: з одного боку, він вчиться дотримуватися колективної дисципліни, а з іншого боку, він вчиться захищати власні інтереси та права, щоб умовно пов'язатися із суспільством. Коли підліток відчуває групову приналежність, соціальну взаємодопомогу та солідарність, йому легше відчувати автономію від дорослих, а також це дає йому відчуття стабільності та емоційно здоров'я [3]. У зв'язку з цим проблема агресивної поведінки підлітків та її впливу на міжособистісні стосунки має велике практичне значення і заслуговує на подальші дослідження в країні та за кордоном, що зумовило вибір тематики дослідження: «Вплив агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі».

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.

Відповідно до мети були визначенні **завдання дослідження**:

- 1) На основі теоретико-методологічного аналізу літератури дослідити поняття та сутність агресивної поведінки у підлітковому віці.
- 2) Визначити основні психологічні підходи до вивчення агресивної поведінки у підлітковому віці, охарактеризувати їх.
- 3) Розкрити сутність взаємозв'язку впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.
- 4) Емпірично дослідити взаємозв'язок впливу рівня агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі;
- 5) Розробити психологічні рекомендації, щодо профілактики та оптимізації рівнів агресивної поведінки у підлітковому віці.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: *теоретичні методи* (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень); *експериментальні методи* (методи тестування, бесіда, констатувальний та формувальний експеримент), *методи обробки даних* (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження); *математично-статистичні методи* (кореляційний аналіз К. Пірсона, оцінка розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерію Стьюдента) за допомогою програм Excel та SPSS 17.0. Під час проведення експериментального дослідження використовувались наступні *психологічні методика, тести та опитування*: методика «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького);

методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі, методика «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников та авторська анкета опитування задоволеності рівня міжособистісних відносин в шкільному колективі.

Експериментальною базою дослідження виступила Очаківська ЗОШ №2. У дослідженні приймали участь 30 респондентів, віком від 12 до 13 років (7-8 класи), з них 19 дівчат та 11 хлопців.

Теоретична та практична значущість. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики та для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Психологія особистості», «Вікова психологія», «Диференційна психологія» та «Кризова психологія».

Розроблені рекомендації відповідно зазначеної теми роботи стануть у нагоді спеціалістам психологічних служб, медичних закладів і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі з проблематикою особливостей впливу рівня агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференція студентів, аспірантів та молодих вчених: «Молодь у сучасній психології» (Суми, 20.04.2023) та Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Психологічна наука в XXI столітті: перспективи розвитку» (Миколаїв, 25.04.2023).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 2 публікаціях, з них: 2 тези у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 104 сторінки, основний зміст викладено на 74 сторінках. Робота

містить 1 таблицю, 6 рисунків та 5 додатків. Список використаних джерел складає 80 праць українських та зарубіжних авторів, з них 26 – англomовні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ НА МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

1.1. Сутність поняття та основні теорії у психологічній літературі щодо агресивної поведінки та міжособистісного спілкування

У великому психологічному словнику поняття «агресія» або «агресивна поведінка» (від лат. *agressio* – нападати) визначається як «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) існування людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападу (як живим, так і не живим) фізичного та психологічного характеру» [5], що у свою чергу, вказує на прояв агресивної поведінки, як однієї з форм реагування на різноманітні фізіологічно та психологічно несприятливі життєві ситуації особистості [10, с. 1-3]. Готовність суб'єкта до агресивної поведінки вважається відносно стійкою властивістю особистості – агресивністю. Ці поняття тісно пов'язані, але не тотожні. Для теоретичного дослідження особливе значення мало вивчення агресивної поведінки у підлітків як прояву агресії з метою запобігання її трансформації в стійку ознаку особистості підлітка (агресивність).

В.В. Юрчук [11] вважає, що агресивна поведінка – це мотивована поведінка або акт (дія), яка може завдати шкоди об'єкту нападу – агресії або завдати фізичної шкоди іншим особам, викликати у них почуття дискомфорту, пригніченості, нервозності, страху, аномальних психічних розладів.

У тлумаченні Е. Фромма [31] слово «агресія» походить від *aggredi*, корінь якого дослівно походить від *adgradi* (*gradus* означає «крок», *ad* «на»), тобто вийшли такі речі, як «рухатися далі», «наперед». *Aggredi* є неперехідним дієсловом, тому воно не приєднується безпосередньо до об'єкта. У первісному значенні слова «агресивність» означає «рухатися вперед до мети без зволікань,

без страху і сумнівів». Їм також були надані діади агресивності в поведінці особистості – доброякісна і злісна агресія. Водночас доброякісна агресивна поведінка є процесом біологічної адаптації, який допомагає підтримувати життя, і є не що інше, як психологічна відповідь на загрози особистим життєвим інтересам.

Доброякісна агресія має різне походження, а саме незалежно від того, чи це тваринний світ чи людський світ, це ніщо інше ніж, відповідна реакція окремих людей або груп на різноманітні негативні ситуації чи небезпеки, які загрожують їхнім життєвим інтересам. «Філогенетично закладена агресія, яка виникає у людей і тварин, є не що інше, як адаптивна захисна реакція» [20]. Ця реакція є не тільки реакцією індивіда на небезпеку або загрозу, призначену для задоволення основних фізіологічних потреб, але й у скупченому, сформованому під впливом обмежений простір для діяльності, висока температура та інші фактори. Таким чином, на думку Е. Фромма, цей вид агресії – захисна агресія – має біологічне походження, виконує адаптивну функцію і сприяє підтримці життя. У такому трактуванні доброякісна агресія є засобом виживання та формування активності, що сприяє стабілізації або оптимізації навколишнього середовища індивіда.

Що стосується злоякісного прояву агресії, описаного також Е. Фроммом, то це агресивна поведінка, яка не має нічого спільного з біологічними потребами, ні адаптивними, ні захисними механізмами чи інструментами, оскільки спрямована саме на деструктивний компонент. Жорстокі напади не мають філогенетичного походження і властиві лише людям. «Злоякісна агресія ґрунтується не на інстинкті, а на певних людських можливостях, що вкорінені в людському стані» [19, с. 26-28]. Таким чином, злоякісна агресія не повинна залежати ні від біологічних адаптацій, ні від психологічної відповіді на загрозу життєво важливим інтересам, і, таким чином, інтерпретується як людський негативне виконання діяльності.

З. Фрейд [4] спочатку вважав, що агресія є результатом вираження «Едипового комплексу» і придушення інстинктивних бажань у ранньому

дитинстві. Потім дослідник дещо переглянув свою точку зору – головним джерелом і рушійною силою агресивної поведінки дослідник бачив конфлікт між Танатосом і Еросом. При цьому під агресією розуміють постійний викид енергії, який практично неможливо нейтралізувати, оскільки наслідки такої нейтралізації можуть мати руйнівні, часто фатальні, психологічні наслідки. Він виділив такі типи агресії, як: імпульсивно-жорстока, садистська, деструктивна.

В аналітичній психології концепція агресивної поведінки К.Г. Юнга [42] тісно пов'язана з концепцією «Тіні» – несвідомого або витісненого психічного змісту, який не відповідає груповим очікуванням та ідеалам Ego. Юнг висунув гіпотезу про те, що в процесі нейтралізації агресії вона вироджується в нижчу тваринну форму, яка, присутня в навколишній індивідуальній реальності, здатна завдати більшої шкоди індивіду та/або суспільству, ніж примітивна, непридушена агресія.

Неможливо остаточно визначити внутрішні агресивні тенденції кожної особистості, але можна оцінити ступінь і характер її зовнішніх проявів, відомих як агресивна поведінка, що включає у себе різноманітні механічні дії. Для цього необхідно чітко визначити її структуру, прояви та причини утворення. Агресивна поведінка має такі структурні компоненти, як: когнітивний, афективний, вольовий (М. Левітов, С. Соловйова, Е. Змановська, Б. Базима та ін.) та власне поведінка (О. Саннікова).

Одиницею поведінкового компоненту виступає агресивна дія. Агресивну поведінку можна описати за трьома шкалами: фізично-вербальна, активно-пасивна та прямо-непряма (за А. Бассом). Їх поєднання дає вісім можливих категорій, за якими можна згрупувати образливу поведінку. Наприклад, акти фізичного насильства (побиття, нанесення фізичної шкоди тощо) однієї особи проти іншої можна класифікувати як фізичне, активне та пряме. З іншого боку, таку поведінку, як поширення чуток або негативні коментарі щодо очей, можна розділити на вербальну, активну та непряму.

Виходячи з конфігурації класифікації поведінки атак, виділяють відповідно вісім типів атак [7, с. 18-19]: фізична-активна-пряма (використання

холодної зброї, побиття та ін.); фізична-активна-непряма (змова з особою яка хоче вчинити злочин); фізична-пасивна-пряма (фізичне блокування бажань іншої людини, досягнення бажаної мети); фізична-пасивна-непряма (відмова виконувати певні дії); вербальна-активна-пряма (образу словом або приниження іншого); вербальна-активна-непряма (розповсюдження не правдивої інформації про іншу людину); вербальна-пасивна-пряма (ігнорування іншої особи, відсутність повної комунікації); вербальна-пасивна-непряма (відмова давати певні словесні пояснення, наприклад, відмова захищати когось, кого неправомірно критикувати).

Дія є однією з складових вчинку. Агресивну поведінку можна розглядати як: засіб досягнення мети, засіб психологічного розвантаження, засіб задоволення потреб самоактуалізації та самоствердження [68, с. 52-76]. На відміну від поведінки, агресивна поведінка тісно пов'язана з моральністю особистості (оскільки включає вибір, мотиваційні компоненти та можливість самооцінки самої поведінки). За формою агресивна поведінка може варіюватися від дитячих пустощів та ігор до конфліктів і бійок.

Пізнавальний (когнітивний) компонент передбачає розуміння потреб і ситуацій, реальних і уявних загроз, визначення цілей агресії та обґрунтування мотивів агресивної поведінки, засобів вибору агресивної поведінки. За словами Л. Берковіца, у ситуаціях, що стимулюють агресивну поведінку, людина завжди перебуває у стані боротьби, що пов'язано з агресивними думками, пам'яттю попереднього досвіду та поведінковими показниками, тому когнітивний компонент передбачає оцінку вихідної ситуації, розвиток подій, вибір та їх наслідки, аналіз минулого досвіду та соціальних норм [9]. О. Змановська звернула увагу на те, що когнітивний компонент агресивної поведінки, крім специфічних компонентів, включає також агресивні думки та фантазії, які виношує людина [24, с. 104-106].

Емоційний компонент включає різноманітні прояви емоційних станів. Л. Карпенко стверджує, що агресія завжди супроводжується такими емоційними станами, як гнів, ворожість, ненависть, неприязнь, образа [5].

М. Левітова доповнює цей перелік проявами недобррозичливості, гніву, помсти, впевненості, радості від образи тощо. У роботі Б. Базими підкреслюється афективно-вольовий компонент агресивної поведінки, основним компонентом якого є ворожість, тобто негативне ставлення агресора до інших (суб'єкта чи об'єкта) [62]. На думку С. Соловйової, емоція гніву, як складова емоційної складової, також є спонуканням до агресивної поведінки [37, с. 197-199].

Вольовий компонент тісно пов'язаний із самовладанням і залежить від таких якостей індивідуального характеру, як упертість, наполегливість, ініціативність, рішучість, цілеспрямованість [6]. Вольові процеси як засіб регуляції поведінкових агресивних проявів. Деякі вчені (І. Мазоха, Х. Хекхаузен) мотиватором агресивної поведінки називають мотиваційний компонент (внутрішню потребу пережити, мислити, здійснювати агресивну поведінку) і контрольний-регулятивний компонент (соціальне прагнення контролювати та регулювати власну агресивну поведінку).

На основі теоретико-методологічного аналізу психологічної літератури було розроблено схему структури агресивної поведінки (Рис. 1.1.). Дана схема містить аналіз емоційних, вольових та поведінкових компонентів агресивної поведінки. У цій схемі відсутні регуляторні компоненти стимулювання та контролю, оскільки вони, широко інтегровані в інші поведінкових компонентах.

Всі компоненти є взаємопов'язаними, оскільки міцність того чи іншого компонента впливає на роботу всіх інших компонентів. Наприклад, домінування емоційного компонента (афективні стани є яскравим прикладом) може витіснити когнітивний і частково вольовий (втрата самоконтролю) компоненти, прискорюючи агресію та поведінку індивіда. Питома вага компонентів у складі агресивної поведінки залежить від індивідуальних особливостей індивіда (наприклад, темпераменту, рис особистості, типу ВНД) і соціальних чинників (наприклад, як проявляється агресивна поведінка у родині чи суспільстві).

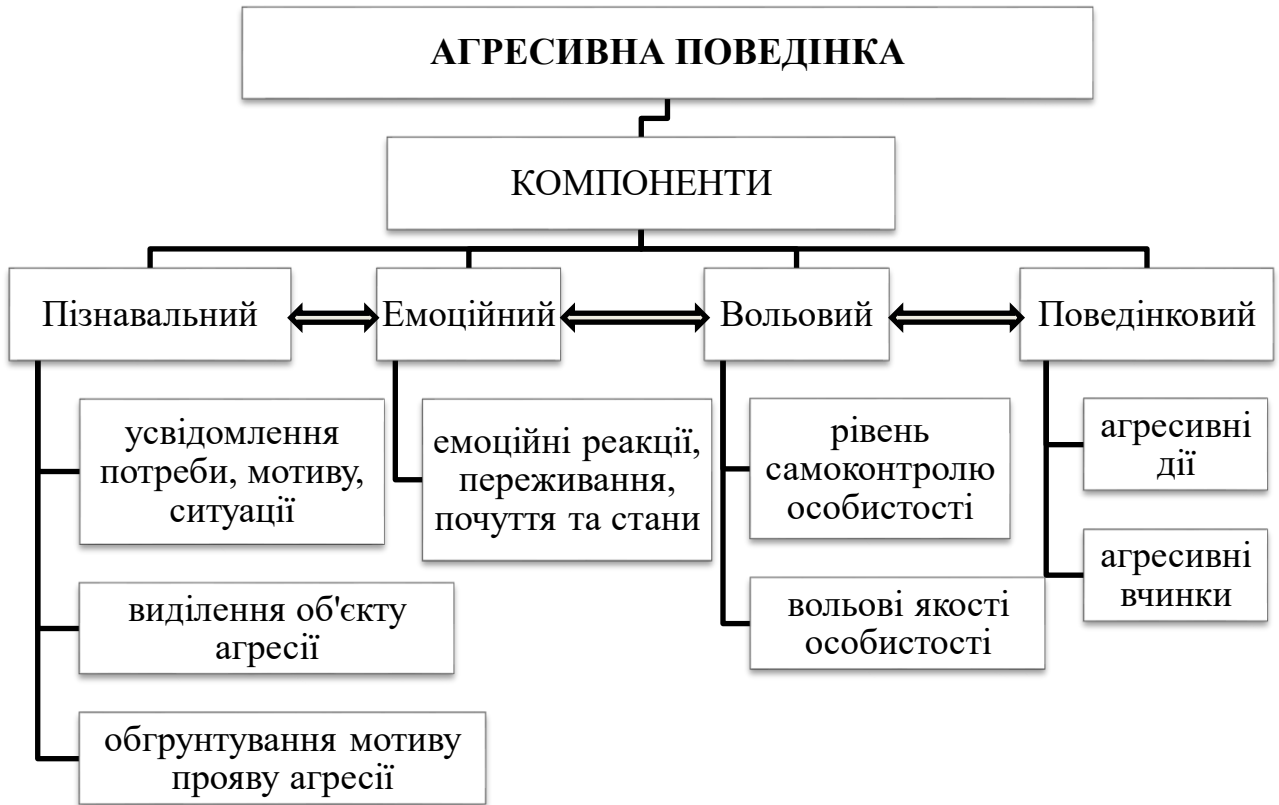

Рис. 1.1. Складові компоненти агресивної поведінки

Розуміння причин і походження агресії є важливим для аналізу психології агресивної поведінки. Хоча ця тема є достатньо дослідженою (Р. Берон, Д. Річардсон, А. Берковіц, А. Бандура, З. Фрейд, А. Фрейд), але єдиного підходу до цієї проблеми немає. Тому З. Фрейд, який першим розглядав поняття «агресія» як об'єкт наукового аналізу, розглядав «агресію» як вроджену смерть або інстинкт смерті людини. На його думку, люди народжуються з прагненням знищити себе та інших, тому агресивність властива і її неможливо уникнути.

Теорію З. Фрейда про вроджену природу агресивності людини підтримує також К. Лоренц, який вбачає в агресії вираження інстинкту самозбереження, – «агресивність, яка сьогодні як злий спадок сидить в крові у нас, у людей, є результатом внутрішньо-видового відбору, який впливав на наших предків десятки тисяч років протягом палеоліту» [22]. Іншими словами, агресія людини не є набутою, а є модифікацією інстинкту збереження певного виду.

На підставі дослідження функції агресивної поведінки у тварин К. Лоренц провів аналогію. У тварин агресивна поведінка є засобом поширення ссавців у життєвому просторі. А тому у людини агресивна поведінка виконує дві основні функції: захисну (самозахист, захист нащадків, сім'ї) і «відстоювання свого місця під сонцем» (наприклад, у кар'єрній ієрархії) [13, с. 37-41].

Протилежної думки про те, що агресія набувається і формується під впливом негативних факторів оточення людини, дотримуються такі дослідники: А. Арменті, Р. Берон, Д. Зілманн, К. Лоо, Дж. Карлсміт, Дж. Карпентер, Д. Капассо, К. Леонард, Ч. Мюллер, Дж. Фрідмен, Х. Холдін, С. Тейлор та ін.

Теорія Р. Барона та Д. Річардсона пояснює агресію як форму соціальної поведінки, яка передбачає пряму чи непряму взаємодію принаймні двох людських індивідів. Природу найважливіших детермінант агресії вони бачать у словах, поведінці, присутності та навіть зовнішності іншої людини. Дослідники виділяють низку соціальних ситуацій і факторів, які сприяють або гальмують розвиток агресивної поведінки людей [63, с. 227-228].

Дж. Доллард запропонував теорію «гіпотези фрустрації-агресії», вчені розглядають стан фрустрації як причину формування агресії людини, вказуючи на те, що «фрустрація завжди призводить до агресії (явної чи прихованої), а наявність агресії свідчить про попереднє розчарування» [57]. Хоча пізніше було підтверджено вплив фрустрації на агресію, ця теорія не була широко поширена, оскільки фрустрація запускає різні моделі поведінки, з яких агресія є лише одним (тобто фрустрація призводить до агресії, але не в усіх ситуаціях).

Тому Л. Берковіц вважає, що фрустрація є лише одним із багатьох агресивних стимулів, які можуть провокувати агресивні реакції, але не призводять до агресивної поведінки, а лише готують шлях для агресивної поведінки. Така поведінка виникає лише тоді, коли є відповідні сигнали агресії – подразники навколишнього середовища, пов'язані з фактичними або попередніми факторами, які зазвичай провокують гнів або агресію. Відповідно до теорії Л. Берковітса, соціальні стимули мають властивість спонукати до

агресивної поведінки, використовуючи той самий процес, що й класичний розвиток кондиціонування. Стимул може набувати агресивного значення, коли він пов'язаний з позитивним підкріпленням агресивності або з раніше пережитим дискомфортом або болем. Постійні стимули, пов'язані з факторами, що провокують агресію, або з самою агресією, що можуть поступово схилити раніше роздратовану або розчаровану людину до агресивної поведінки. За певних умов роль агресивного стимулу може виконувати людина або навіть фізичний об'єкт з певними якостями характеру [76, с. 499-502].

Д. Зільман стверджував, що прояви агресивності у людини викликані хвилюванням. Так, наприклад, збудження від таких стимулів, як фільми, що зображують жорстокість, щастя та сум, сприяють виникненню та виконанню агресивних реакцій. Збудження з одного джерела може накладатися на збудження з іншого, щоб посилити або послабити інтенсивність проявів емоційної реакції.

Т. Румянцева, аналізуючи вплив соціальних факторів на появу агресивної поведінки, зазначала, що фактори зовнішнього середовища прямо і однозначно не збільшують ступінь агресивності, а можуть впливати лише в таких випадках: особи, які збуджуються таким чином схильні до агресії, порушення здатності особистості адекватно переробляти отриману інформацію, переривання поточної поведінки. Фізичні стресори підвищують рівень агресії лише до деякої точки, після чого відбувається різке зниження, оскільки інструментальна поведінка бере верх і усуває негативні ефекти стресора [27, с. 217-221].

А. Бандура говорив про необхідність враховувати як біологічні, так і соціальні чинники, причому він хотів віддати перевагу впливу соціальних факторів. Відповідно до теорії соціального навчання А. Бандури, можна розрізняти біологічні фактори (особливості нервової системи, гормональний дисбаланс тощо) і навчання (наприклад, прямий досвід, румінація), які формують агресивну поведінку людини. Стимулює розвиток агресії: вплив шаблонів; неприйнятні установок; переконання (наприклад, параноїдальні думки). У цьому контексті агресія вважається соціальною поведінкою, що

включає складні навички, які вимагають всебічного навчання. Тобто, щоб проявити агресивну поведінку, треба знати, як користуватися зброєю, як нападати, які слова болісно сприйме об'єкт нападу тощо [34, с. 273-275].

У дослідженні Л.М. Семенюка [21] під агресивною поведінкою розуміють цілеспрямовану деструктивну поведінку, яка порушує правила і норми існування людей у суспільстві, завдає шкоди живим чи неживим об'єктам нападу, завдає шкоди окремим особам. їм. Це активна агресія, спрямована на взяття в полон, погроза, бажання напасти, вороже ставлення до будь-якої людини чи ситуації. Воно може приймати як явні форми - грубість і агресію, так і приховане невдоволення і недобррозичливість. Поширеним проявом агресивної поведінки є психологічний феномен грубості.

А.А. Реан пропонує поділяти соціалізацію агресії на просту і суперечливу. Загальна соціалізація агресії – це безпосереднє набуття навичок агресивної поведінки та розвиток агресивної готовності особистості в результаті спостереження безпосереднього позитивного досвіду агресії. Крім того, слід зазначити, що навчання через спостереження має більший вплив на людину, ніж безпосередній практичний досвід. Найчастіше цей вид агресії характерний для осіб, які беруть участь у бойових діях. У менш очевидному вигляді вплив можна зробити через регулярний перегляд жорстоких сцен на прокаті фільмів, телевізійних відео. Оскільки агресія парадоксальним чином соціалізується, розвиток агресивної готовності індивіда відбувається незалежно від наявності чи відсутності безпосереднього досвіду агресивних взаємодій або спостережуваної агресії [74, с. 515-517].

У цьому випадку агресивність як стійка особистісна риса формується наявністю у індивіда значного соціального досвіду, що пригнічує можливості реалізувати власні особистісні потреби. Крім того, ці репресії відбувалися поза агресивною обстановкою, без проявів фізичної чи вербальної агресії чи ворожості. Швидше, блокування реальних індивідуальних потреб найчастіше реалізується в цьому соціальному досвіді взаємодії з «інтересами» «уважної» людини. Таким чином, результат амбівалентної соціалізації агресії можна

розглядати як страх-агресивний слід соціально депривованого досвіду, який позбавляє людину незалежності. Найчастіше цей агресивний варіант розвивається при неврівноваженому стилі виховання або хаотичному процесі соціалізації.

С. Л.Соловйова визначає агресію як системну психосоціальну ознаку, яка розвивається в особистості в процесі соціалізації. На думку дослідника, агресивна поведінка має суворо індивідуальний характер і характеризується певною структурно-функціональною організацією, яка визначає властивості кожного суб'єкта нападу [14, с. 8-10].

Відповідно до проблематики окресленого дослідження, слід зазначити, що безпосередньо рівень агресивної поведінки може впливати і на побудову стосунків у підлітковому віці, що в свою чергу провокує слабкий рівень побудови комунікації серед однолітків. У підлітковому віці одним із важливих видів діяльності є взаємодія між людьми, і потреба, що стоїть за цією діяльністю, є найбільш гострою.

Тому можна з упевненістю сказати, що однією з найнагальніших суспільних потреб є потреба в популярності. Ця вимогливість проявляється в прагненні юнаків та дівчат зайняти вищий соціальний статус серед однолітків, мати в їхніх очах авторитет. Часто фрустрація цієї потреби дуже сильна, а відторгнення групою може призвести до сильного негативного досвіду, який проявляється в різних типах дезадаптивної поведінки. Можна припустити, що одним із проявів розчарованого попиту на популярність може бути агресивна відповідь. Ці агресивні реакції можуть бути спрямовані на безпосереднє джерело фрустрації, особисто відкинутого члена групи, або, згідно з теорією «фрустрації-агресії», агресія більше схильна бути спрямована на інших людей, більш беззахисних людей. Підміна може призвести до того, що агресія вразливої молоді може перекинутися на тварин, маленьких дітей та ін. Ця реакція на фрустрацію, є природньою, не сприяє вирішенню проблем і покращенню позиції в групі, тому можна з упевненістю сказати, що цей тип агресії є дезадаптивною реакцією.

На думку А.В. Петровського, спілкування – це багатогранний процес розвитку зв'язків між людьми, який виникає внаслідок потреби у спільній діяльності [23]. Л.О. Безсонова та О.Л. Доценко зазначають, що у повсякденній свідомості слово «спілкування» має три значення:

- єдність, створення цілісності, солідарність («компанія, друг»);
- передача повідомлення, обмін інформацією (розмова);
- розумове взаємопроникнення, однотипність думок, глибоке взаєморозуміння між людьми [32, с. 301-303].

Психологічний словник визначає міжособистісні відносини як зв'язок між суб'єктивним досвідом і об'єктивною діяльністю в характері і способі міжособистісного спілкування між людьми, тобто процес взаємовпливу між людьми в процесі спільної діяльності і спілкування. Це система установок, орієнтацій і очікувань, стереотипів та інших тенденцій, за якими люди сприймають і оцінюють один одного. Ці тенденції опосередковуються змістом, цілями, цінностями та організацією спільної діяльності і водночас є основою формування соціально-психологічного клімату в колективі [25].

Міжособистісне спілкування – це взаємодія між кількома людьми за допомогою вербальних і невербальних впливів, яка породжує психологічний контакт і певні стосунки між учасниками спілкування.

Взаємодію між людьми можна визначити як міжособистісну взаємодію, якщо виконуються такі умови:

- невелика кількість залучених людей (найчастіше групами по 2-3 особи);
- це пряма взаємодія, коли учасники фізично близькі, мають можливість бачити, чути, торкатися один одного та готові надавати зворотний зв'язок;
- це особистий обмін, коли учасник визнає незамінність і унікальність партнера, звертаючи увагу на особливості його емоційного стану, самооцінки та особистісних характеристик.

Г. Андреева проаналізувала «місце» людських стосунків у літературі соціальної психології, зазначивши, що «людські стосунки можна правильно зрозуміти, якщо не ставити їх в один ряд із суспільними відносинами, а бачити в них особливий ряд відносин, які виникають у кожному типі соціальних відносин, а не поза ними» [17, с. 41-43]. Тому природа міжособистісних стосунків дуже відрізняється від суспільних, оскільки вони ґрунтуються, виникають і формуються на основі певних емоцій, які виникають між людьми. Емоційна основа стосунків включає емоції, відчуття та почуття. Соціальна психологія орієнтується саме на відчуття, діапазон яких необмежений. Проте Г. Андреева пропонує розділити їх на дві великі категорії: асоціативні відчуття та дисоціативні відчуття.

Дослідники виділяють наступні функції людської взаємодії:

- контакт – встановлює зв'язок між партнерами по спілкуванню як стан взаємної готовності до сприйняття і передачі повідомлень;
- інформування – обмін інформацією, ідеями, планами, рішеннями;
- спонукання – стимулювати активність партнера до виконання певних дій;
- координація – спрямування та координація дій один з одним при організації групової діяльності;
- функція розуміння – повне сприйняття і розуміння сенсу інформації, і таке ж розуміння намірів, установок, переживань, станів;
- емоційна функція – пробудження у партнера емоційного переживання стану іншої сторони, змінюючи при цьому власний досвід і стан;
- функціонування відносин – усвідомлення та орієнтація ролей, статусу, бізнесу та інших систем відносин у суспільстві, в якому взаємодіють індивіди, при цьому роль впливу полягає у зміні стану партнера, його поведінки, особистісної та змістовної форми [46, с. 88-89].

О.М. Леонтьєв класифікує міжособистісне спілкування за мотиваціями та цілями учасників:

– модальне міжособистісне спілкування (мета процесу спілкування: психологічний контакт, взаємовідносини учасників. Мотивація спілкування знаходиться в межах самого спілкування);

– диктальне спілкування (мета: донести інформацію, бажання вплинути на поведінку чи думку партнера, бажання надати емоційну підтримку тощо. Мотивація до спілкування виходить за межі самого процесу спілкування) [53, с. 76-80].

Я. Коломинський пропонує виділяти такі види спілкування:

– перше коло міжособистісного спілкування – спілкування з найближчими людьми, включаючи 1-4 людини;

– міжособистісні взаємодії у другому колі – взаємодії між 6-8 особами, що характеризуються меншою інтимністю [36, с. 515-517].

Розвиток особистості в соціальній групі здійснюється відповідно до характеру, вимог і цілей суспільства. Але мета полягає лише у формуванні загальної спрямованості, загального характеру і фундаменту формування людини як представника суспільства. Активізація складних психосоціальних механізмів, трансформація соціально-психологічних умов у психосоціальні чинники особистісного становлення, розвиток самосвідомості необхідні двом протилежним тенденціям: соціалізація та індивідуація однаково беруть участь у формуванні особистості підлітка [75, с. 3-4].

Підлітки набувають досвіду соціальної взаємодії в групі однолітків як соціальної моделі. Соціалізація підлітків у групах – це процес засвоєння та закріплення соціальних норм і стосунків як частина дуального соціалізаційно-індивідуаційного процесу, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії. Підліток повинен не тільки пристосуватися до групи однолітків, до прийнятих в його оточенні соціальних норм поведінки і духовних цінностей, але і передавати їх самому собі, виробляючи особистий спосіб реалізації своїх соціальних цінностей [77].

Міжособистісне спілкування підлітків відображається не лише у взаємодії з дорослими, а й у взаємодії з однолітками. Їх ролі у формуванні особистості

підлітка якісно різні. Спілкування з однолітками є випробуванням себе в особистісній сфері, якщо в спілкуванні з дорослими підлітки засвоюють соціально значущі критерії оцінки, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності та способи дій, порушуючи тим самим конкретні етичні питання. Колектив однолітків, з якими спілкується дитина, впливає на розвиток її особистості. Саме в контексті спілкування з однолітками діти та підлітки постійно стикаються з необхідністю застосування засвоєних норм поведінки на практиці [38, с. 145-147].

Спілкування в групі однолітків може істотно вплинути на розвиток особистості підлітка. Від стилю спілкування і статусу серед однолітків залежить те, наскільки дитина відчувається спокійно, емоційно комфортно, задоволено, наскільки вона розуміє норми своїх стосунків з однолітками. Індивідуально-групові взаємодії важливі в будь-якому віці, але особливо важливі в підлітковому віці, коли починається формування особистості і на зміну батьківському авторитету приходить авторитет групи [61, с. 50-52].

Підлітковий вік характеризується формуванням власної думки на основі порівняння власної думки з думкою однолітків. Бути включеним у процес спілкування є цінним для підлітків. Саме в цьому підліток усвідомлює себе як особистість і формує судження про себе і навколишній світ. Спілкування з однолітками є дуже важливим каналом специфічної інформації. Це особливий вид людських стосунків. Позиція принципової рівності дітей-однолітків робить цю сферу взаємин особливо привабливою для підлітків: така позиція узгоджується з моральним уявленням підлітка про власну дорослість.

Специфічні переходи, що відбуваються на початку підліткового віку, визначають основну схожість нових потреб, прагнень, переживань і запитів підлітків у стосунках з дорослими та однолітками. Це допомагає глибоко розвивати стосунки з однолітками. Порівняно з дорослими, цінності, сформовані підлітками, легше сприймаються однолітками. Спілкування з дорослими не може повністю замінити спілкування з однолітками. Почуття

причетності та товариськості дають відчуття емоційного благополуччя та стабільності.

У підлітковому віці потреба у людському спілкуванні стає гострішою. Спілкування стає самоціллю, в якому підлітки реалізують свої інтереси, формують уявлення про себе та навколишній світ. Підлітковий вік характеризується формуванням власної думки на основі порівняння власної думки з думкою однолітків.

Слід зазначити, що спілкування впливає на формування особистості підлітка. Бо комунікація – це не просто обмін інформацією (як, наприклад, між учнем та вчителем), а й взаємодія та взаємовплив. Підлітки «переживають» спілкування не лише інтелектуально, а й на фізичному та емоційному рівні.

Однією з головних тенденцій перехідного віку є переорієнтація від спілкування з батьками, вчителями та старшими загалом на однолітків більш-менш рівного статусу. Ця переорієнтація може відбуватися повільно і поступово, стрибкоподібно і по-різному виявляється в різних сферах діяльності, в яких неоднаковий престиж старших і однолітків.

У перехідний період змінилися уявлення про значення таких понять, як «усамітнення» і «одинокість». Маленькі діти зазвичай інтерпретують їх як якийсь фізичний стан («нікого поруч»), тоді як підлітки надають цим словам психологічний сенс, надаючи їм не тільки негативні, але й позитивні значення. Чим самостійнішим і цілеспрямованішим є підліток, тим більше у нього потреба і можливість побути на самоті. Разом із спокійною, мирною самотністю, однак, є болісна та сильна самотність – напружений, суб'єктивний стан психічної та справжньої ізоляції, відчуття незадоволеної потреби в спілкуванні, у людському зв'язку [52, с. 51-53].

М.С. Коган стверджує, що спілкування є основною діяльністю підліткового віку, і що сильна потреба в спілкуванні та приналежності стає у багатьох дітей непереможним почуттям приналежності до групи: вони не можуть залишити себе не тільки на день, але й на годину, якщо вони не є

частиною будь-якої компанії, особливо високий рівень цієї потреби виражений у хлопчиків [6].

Спілкування дівчат здається більш пасивним, але також більш доброзичливим і вибіркоким. Згідно з даними психологічних досліджень, хлопчики спочатку контактують один з одним, а потім в іграх або ділових контактах у них розвивається позитивне ставлення і виникає духовний потяг один до одного. Дівчата, навпаки, в основному контактують з людьми, які їм подобаються, а зміст спільних занять для них є другорядним. З раннього віку хлопчики схильні до інтенсивнішого спілкування, а дівчатка – до інтенсивнішого; хлопчики часто грають групами, а дівчатка – удвох і втрох.

Отже, міжособистісне спілкування підлітків відображається не лише у взаємодії з дорослими, а й у взаємодії з однолітками. Їх ролі у формуванні особистості підлітка якісно різні. Спілкування з однолітками є випробуванням себе в особистісній сфері, якщо в спілкуванні з дорослими підлітки засвоюють соціально значущі критерії оцінки, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності та способи дій, порушуючи тим самим конкретні етичні питання. Колектив однолітків, з якими спілкується дитина, впливає на розвиток її особистості. Саме в контексті спілкування з однолітками діти та підлітки постійно стикаються з необхідністю застосування засвоєних норм поведінки на практиці.

1.2. Специфіка проявів агресивної поведінки у підлітковому віці

У сучасному суспільстві проблема управління агресивною поведінкою та контролю за агресивною поведінкою у дітей будь-якого віку все більше привертає увагу різних спеціалістів – психологів, психіатрів, соціологів, педагогів. Агресивність у структурі особистості людини є передумовою для формування різноманітних форм поведінки – конструктивної, соціально-позитивної, просоціальної і навпаки – деструктивної, що надає поведінці асоціальності та антисоціальних рис. Сучасні наукові дані доводять, що

агресивні підлітки – це насамперед звичайні діти з нормальними генетичними особливостями. Під впливом помилок, недоліків, упущень у виховній роботі, складних обставин він набуває агресивних характеристик.

Факт агресивної поведінки – це завжди цілісна поведінка, яку необхідно виявити на рівні особистості в цілому. Таким чином, суть агресивної поведінки полягає не в одній психологічній формі, якості чи рисі, а в рамках єдиної структурно організованої системи людини.

Існує багато досліджень, які переконливо демонструють залежність між негативними стосунками в системі «батьки-дитина», емоційною депривацією в сім'ї та агресією у дітей. Наприклад, було встановлено, що незаконна поведінка має місце, якщо дитина має негативні стосунки з одним або обома батьками, якщо оцінка батьків не підтримує позитивні тенденції в самооцінці та розвитку самооцінки, або якщо дитина робить не відчувати підтримки та турботи з боку батьків. Значно підвищується ймовірність погіршення стосунків з однолітками, проявів агресії до власних батьків [41, с. 3-5].

Аспектом сімейних стосунків, який найбільше цікавить психологів, є природа сімейного лідерства, тобто поведінка батьків, спрямована на те, щоб «спрямувати дитину на правильний шлях» або змінити її поведінку. Деякі батьки втручаються дуже мало: вони свідомо дотримуються політики невтручання у виховання – дозволяють дитині робити все, що їм заманеться, або взагалі не звертають уваги на неї, на те, прийнятна чи неприйнятна її поведінка. Інші батьки часто втручаються, або заохочуючи (за поведінку, яка відповідає соціальним нормам), або караючи (за неприйнятну агресивну поведінку). Іноді батьки мимоволі заохочують агресивну поведінку або карають соціально схвалену поведінку. Навмисне чи ні, але заохочення істотно визначає формування агресивної поведінки.

На розвиток агресивності підлітків впливають такі природні особливості темпераменту, як: дратівливість, емоційна напруженість тощо, формуючи такі риси особистості, як запальність, невміння контролювати себе, зухвалість. Численні дослідження були присвячені з'ясуванню впливу дому та навчання на

агресивну поведінку дітей. Так, А. Бандура і М. Уолтер на основі опитувань і життєвих спостережень встановили, що діти стають більш агресивними, якщо матері терплять або навіть потурають агресивній поведінці своїх дітей. Однак інше дослідження показало, що діти, яких карали дуже суворо, були більш агресивними по відношенню до однолітків (С. Ерон, Р. Торго). Крім того, тілесні покарання за агресивну поведінку посилюють у дітей жорстокість і агресію (М. Шрами, Е. Маккобі, Н. Зевін). Засоби масової інформації, особливо кіно і телебачення, є важливим чинником засвоєння дітьми моделей агресивної поведінки. Наведені Р. Бероном і Д. Річардсоном експериментальні дані про вплив сцен насильства на тенденції агресивної поведінки переконливі [8].

Л.М. Зюбін у своїх дослідженнях виділяє три причини порушення поведінки у підлітковому віці: недостатній психологічний розвиток в цілому, що перешкоджає правильному самоаналізу поведінки і передбаченню його наслідків; недостатня самостійність думки і, відповідно, сприйнятливність до навіювання і покори; низька достатність і нестабільність пізнавальної діяльності, духовних потреб. Однак у більшості випадків ця вада розвитку становить групу факторів ризику того, що людина може жити цілком нормальним життям без будь-яких поведінкових проблем протягом життя, але в певних об'єктивно чи суб'єктивно складних життєвих умовах і ситуаціях, реалізованих для неї. Такі ситуації та явища називаються умовами та ситуаціями ризику. Вони складають другу групу причин поведінкових відхилень у підлітковому віці.

Стан ризику – це сукупність факторів різнорідної природи, тривалий негативний вплив яких на людину призводить до перенапруження індивідуальних механізмів адаптації, наслідком чого можуть бути порушення у поведінці. Це можуть бути соціальні (наприклад, виховання в дитячому будинку), психологічні (батьки систематично б'ють дитину), біологічні (постійне недоїдання, голодування) тощо.

Кожна установа соціалізації має свої специфічні умови ризику, які викликають відхилення у поведінці дітей:

1) У сім'ї як інституті соціалізації умовами ризику є: асоціальний характер сім'ї в цілому або асоціальна поведінка окремих її членів (наприклад, асоціальний спосіб життя батьків, систематичне вживання алкоголю тощо); структура сім'ї (наприклад, відсутність батька в сім'ї не дозволяє дитині повною мірою задовольнити потребу в емоційному контакті зі значущою особистісною фігурою); сімейна дисфункція, що проявляється в неправильному типі домашнього виховання. Зокрема, виховання за типом надмірної опіки або надмірного контролю може призвести до визвольних реакцій у поведінці дитини – активної непокори старшим, вигнання з дому тощо [66, с. 85-87].

2) Школи характеризуються ситуаціями ризику, коли: неспроможність учителя, що проявляється у заміні індивідуально-орієнтованого підходу до навчання дітей індивідуально-орієнтованим псевдоавторитарним диктатом персонального навчання з заходами контролю за дотриманням учнями формальних шкільних правил поведінки; навчальні матеріали для дітей суб'єктивна складність дитини, через що вона втрачає інтерес до навчання як способу самоствердження та саморозвитку; психосоціальна складність міжособистісних взаємодій дитини з класним колективом та його окремі представники (конфлікти, імітований опір тощо). В результаті діти виключаються з колективу і тому не можуть належним чином навчатися.

3) У позашкільних закладах і установах причиною порушення поведінки може бути конфлікт дитини з педагогом або незадоволеність потреб дитини в позашкільному закладі (прийшов вчитися грати на гітарі, але його розподілили по класу баяна тощо). Результатом може стати те, що позашкільний заклад заперечує дитину чи підлітка як сферу соціалізації («Я туди більше не піду, там нема чого робити...») [67, с. 729-731].

4) У сфері неформального спілкування (групи однолітків поза школою) причинами поведінкових відхилень можуть бути: асоціальна спрямованість групової діяльності; асоціальний характер внутрішньо-групових стосунків і норм домагань, прийняття яких є обов'язковим для підлітків, які хочуть вступити в групу (хочеш бути одним з нас, треба зловживати і т.д.).

Механізми девіантності поведінки, що був введений вченим І.А. Невським складаються з чотирьох послідовних стадій, що характеризують соціально-психологічний стан людини, з одного боку, і ступінь девіантності поведінки – з іншого. У дещо розширеному розумінні механізм включає наступні етапи, які вдосконалив дослідник О.А. Селіванов [26, с. 1-4]:

– I етап – особистість дезорієнтується в новій, незнайомій соціальній ситуації, сформованій в попередньому досвіді звичні моделі поведінки (спілкування, ролі тощо) втрачають свою ефективність, а нові форми поведінки в її репертуарі ще не сформувалися. На першій стадії девіантність не проявляється в чистому вигляді, виявляються лише деякі її симптоми: непокоря, заперечення, невиконання певних соціальних вимог (сім'ї, школи або спільної групи). Підлітки сприймають свою поведінку як нормальну та таку, що відповідає їхнім власним ідеям, соціальним цінностям і установкам.

– II етап – нестабільність особистості, що характеризується нездатністю ефективно відновити особистий та емоційно важливий контакт із оточенням. Безглуздість спроб, яка призводить, з одного боку, до психосоціального виснаження та відсутності впевненості у своїх силах, а з іншого – до гніву та неприйняття оточенням, створює основу для звернення людини до соціально негативних форм поведінки.

– III етап – фрустрація характеризується психологічно нестерпною ситуацією для особистості та відсутністю знань про те, як вийти з неї позитивним соціальним шляхом. На цій стадії поведінка людини втрачає послідовність і логіку, її важко передбачити і зрозуміти, і часто має імпульсивні, емоційні характеристики.

Підлітковий вік – один із найскладніших періодів розвитку особистості. Цей період, хоч і відносно короткий (від 10 до 19 років за визначеннями ООН), майже багато в чому визначає все подальше життя особистості. Особистість та інші риси особистості формуються в підлітковому віці [45]. Такі ситуації, як перехід від дитинства під опікою дорослих до самостійності, перехід від звичайного шкільного навчання до інших видів соціальної активності та

швидка перебудова гормонів організму – роблять підлітків особливо вразливими та чутливими до негативних впливів навколишнього середовища.

У своїй «Культурно-психологічній концепції підліткового віку» Е. Шпрангер описує три можливі типи розвитку особистості в підлітковому віці. Перший тип розвитку характеризується різким, бурхливим і кризовим процесом, у якому підліток переживає друге народження, результатом якого є формування нової «Я-концепції». Згідно з другим типом, розвиток дитини передбачає великі, повільні та поступові зміни підлітка, без глибоких потрясінь і трансформацій його власної особистості. Третій тип розвитку передбачає активний і свідомий процес самовиховання, спосіб самостійного подолання внутрішніх тривог і криз, завдяки самоконтролю і самодисципліні, які розвиваються у підлітка [69].

Головною психологічним новоутворенням підліткового віку Е. Шпрангер вважав відкриття «Я», появу рефлексії, усвідомлення підлітком своєї особистості. Підліток на цьому етапі найбільш чутливий до негативного сприйняття, що спонукає його або до активного самозахисту, або до пасивної депресії. Відбувається швидкий ріст, фізичне дозрівання, психологічні зміни – все це відображається на функціональному стані підлітка – підвищена активність, помітне підвищення енергії, що призводить до підвищеної стомлюваності, зниження працездатності та продуктивності. У цей час частішають образи та сварки між однолітками, а також між дітьми та дорослими, включно з батьками, причому сварки більш грубі та різкі, ніж раніше. Підлітки в цей час зазвичай виявляють більше дратівливості, агресивності, насамперед по відношенню до дорослих.

Було виділено такі види агресивної поведінки у підлітковому віці [73]:

– спонтанна агресія – це підсвідоме задоволення, яке людина відчуває, спостерігаючи за труднощами інших. Такі люди люблять показувати іншим свої помилки. Виникає спонтанно, невмотивоване бажання зіпсувати емоції інших людей, роздратувати їх, чимось дошкулити;

– реактивна агресія – це недовіра до людей, які не прощають образ і запам'ятовують їх надовго.

За допомогою такої поведінки підліток намагається підвищити свій психологічний статус серед однолітків, знайти шляхи самоствердження, яких йому немає вдома і в школі. Для деяких підлітків вступати в бійку та захищатися кулаками є постійною моделлю поведінки. Соціальна нестабільність, міжособистісні та міжгрупові конфлікти ускладнюють ситуацію. Зменшується вік прояву агресивної поведінки. Почастішали випадки агресивної поведінки серед дівчат. Необхідна умова для ескапад – надлишок вільного часу. Основними причинами агресивної поведінки дітей є: бажання привернути увагу однолітків; бажання досягти бажаних результатів; бажання бути головним; захист і помста; бажання принизити гідність інших людей, щоб підкреслити власну перевагу [28, с. 126-128].

Як і у дорослих, агресивна поведінка у дітей може проявлятися у двох формах:

– недеструктивна агресія, механізм задоволення бажання, досягнення мети та адаптаційна здатність, спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі задля захисту своїх прав;

– деструктивність ворожості – це не просто злісна і ворожа поведінка, а бажання заподіяти біль і отримати від цього задоволення; результатом такої поведінки зазвичай є конфлікт, формується агресивність як риса особистості, знижується здатність дитини до адаптації.

Підлітки характеризуються складними особистісними характеристиками вербальної та фізичної агресії в поєднанні з підвищеним захистом, пов'язаним в першу чергу з начальством, і високим рівнем тривоги, часто непомітним для вчителів і батьків, що стоїть за агресією та тривожністю. Сімейні конфлікти, позбавлення того, що хочеться, і розбіжність між тим, що хочеться, і тим, що може бути, можуть бути причинами, чому підлітки проявляють агресію. Отже, агресія, яку проявляють підлітки, є проявом внутрішнього душевного неблагополуччя і є одним із недостатніх методів психологічного захисту.

1.3. Психологічні детермінанти впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування

Останнім часом вивчення проблем агресивної поведінки стає все більш популярною сферою дослідження для психологів. Цілком природно, що в Європі та США регулярно проводяться симпозиуми та семінари з цієї тематики, оскільки в цій цікавій, складній і достатньо добре вивченій сфері залишається багато невирішених питань і сумнівів [12]. До них відносяться питання про природу та джерела агресії, її внутрішні та зовнішні детермінанти. Загальні аспекти, природа та походження агресивної поведінки людини інтенсивно досліджуються вітчизняними та зарубіжними вченими, такими як: Л.М. Аболін, А. Ассінгер, А. Бандура, Л. Берковіц, І.Б. Бойко, Л.Ф. Бурлачук, В.В. Горінов, І.В. Горшков, Д.М. Давидов, Є.Г. Дозорцева, М.О. Качаєва, Є. Керрол, С.Л. Кравчук, І.В. Крук, К. Лоренц, Л.О. Пережогін, Ф. Ріман, Д. Річардсон, А.М. Столярченко, Б.В. Шостакович та ін.

Останні дослідження підтверджують, що люди з високим рівнем тривожності, як правило, зазнають покарання або, принаймні, соціального несхвалення за свою участь у виступах інших. У багатьох випадках ситуаційні чинники, здається, здатні маскувати навіть яскраві особистісні схильності. В результаті навіть найпоступливіші і лагідні люди в повсякденному житті можуть проявляти агресію в певних ситуаціях, а найбільш ворожі і злі люди можуть стримуватися [18].

Природа агресивної поведінки розкривається в її мотиваційному аналізі. У цій мотивації важливу роль відіграють почуття та емоції негативного характеру, наприклад: гнів, помста, ворожість, злість, огида, страх, тривога, провина тощо. Агресивна поведінка, пов'язана з цими емоціями, проявляється у бійках, побитті, образах, тілесних ушкодженнях, вандалізмі чи пошкодженні майна. Та сама емоція по-різному впливає на різних людей, і її загальний вплив на одну й ту саму людину різний. Емоції можуть змінювати сприйняття

навколишнього світу: від світлого і яскравого до темного і гнітючого; поведінка людини – від неадекватного до зрозумілого.

Відмінності в індивідуальних особливостях дітей, емоційних порогах впливають на те, як часто вони виявляють емоції та визначають характер реакції на них оточуючих [33, с. 132-134]. Характер емоційно-поведінкових реакцій дітей визначає їх прояви та особистісні особливості. Почуття, емоції та переживання, що виникають із зовнішніх і внутрішніх причин, зазвичай виражаються у дітей у формах, прийнятних для їхньої культури та вікових норм.

Рівень вираженості агресивних реакцій корелює з самооцінкою підлітків. Загальна тенденція тут полягає в тому, що існує пряма залежність: чим вище рівень самооцінки, тим вище загальні показники агресивності різних її компонентів. Цей зв'язок характерний як для інструментальної агресії, так і для іншої форми агресії – ворожості. Для розуміння підліткової агресії важливо враховувати не тільки самооцінку особистості, а й аналізувати співвідношення самооцінки з зовнішніми оцінками еталонних осіб, наприклад, вчителів або однолітків. Якщо самооцінка не може знайти адекватної підтримки в зовнішньому соціальному просторі, і якщо значимі фігури з найближчого оточення оцінюють підлітка постійно (або переважно) нижче його самооцінки, то ситуацію, безперечно, слід вважати депресивною. Водночас фрустрація тут не є другорядною, оскільки попереджена одна з базових потреб особистості – бути визнаним, через повагу та самооцінку. Як і будь-яка фруструюча ситуація, ця ситуація може закріпити прояви агресії.

Однією з форм агресивної поведінки взагалі, особливо серед підлітків, є аутоагресія, тобто агресивна поведінка, спрямована проти самого себе. Власне кажучи, аутоагресія – це деструктивна, саморуйнівна поведінка особистості [39]. Відсутність досліджень феномену аутоагресії, звичайно, не повинна обмежуватися клінічно мазохістськими інтерпретаціями. Зрозуміло, що автоматична агресія і агресивні дії в цілому мають важливі наслідки для «нормальної» психології індивіда [44].

Тому дані сучасної науки показують, що агресивний підліток – це, насамперед, звичайна дитина з нормальною генетикою. Під впливом помилок, недоліків, прогалин у виховній роботі, труднощів навколишнього середовища вона набуває агресивних рис і якостей.

Щоб знайти причини та механізми нападів, проводяться різноманітні дослідження, які загалом можна розділити на біологічні, соціальні та психологічні. Вони по-різному визначають природу агресії, пояснюють її причини та механізми. Біологи відзначають зміни в обміні медіаторів, які характеризують агресивну поведінку, пов'язують агресію з морфологічними змінами в мозку, соціологи звертають увагу на роль змін у «навчанні» агресії, інші звертають увагу на чисто психологічні механізми посилення агресії.

Порівняння основних теоретичних методів дослідження агресії наведено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Порівняльна таблиця теоретичних пояснень агресії [43]

Теоретичний підхід	Представники	Розуміння поняття агресії
Біологічне пояснення		
Етологія	К. Лоренц, Мумендей	Внутрішня енергія
Соціобіологія	Дарвін, Дейлі і Уілсон, Басс і Шейклфорд	Продукт еволюції
Генетика поведінки	Майлз і Кері, Ди Лаппа і Готтесман	Спадкоємна схильність
Психологічні пояснення		
Психоаналіз	З. Фрейд, А. Адлер, Г. Маркузе	Інстинкт руйнування
Фрустраційна теорія агресії	Маркус-Ньюхалл, Педерсен, Карлсон і Міллер, Л. Берковіц і Ле Паж	Цілеспрямоване спілкування

Продовження таблиці 1.1.

Когнітивний неосоціанізм	Л. Берковіц	Реакція на негативні емоції
Модель переносу збудження	Шехтер, Зілманн	Реакція нейронального збудження
Соціально-когнітивний підхід	Хьюсманн, Гуерра, Ерон	Функція переробки інформації
Теорія наuczіння	А. Бандура	Результат навчання через підкріплення й наслідування
Модель соціальної взаємодії	Тедеші й Фелсон, Андерсон	Результат процесу прийняття рішень

Більшість дослідників агресії розрізняють її типи та форми, розрізняючи вербальну та фізичну агресію, пряму-непряму, активно-пасивну, ворожість тощо. Так, наприклад, Л.М. Семенюк на основі аналізу шкільних документів, діалогів з учителями, батьками, стосунків кожного конкретного підлітка з однолітками, дорослими, його особливостей, поглядів, аспектів поведінки під час тестування, матеріалів анкетування, використовуючи опитувальник, щоб провести діагностування для дитини, розподіляє їх на чотири групи:

1) Підлітки зі стійкими ненормальними, аморальними, примітивними комплексами потреб, їхні цінності та стосунки деформовані, і вони борються лише за життя споживання. Для них характерні егоїзм, байдужість до переживань інших, безавторитетність, цинізм, підлість, грубість. В їх поведінці переважає фізична агресія.

2) Підлітки мають деформовані потреби і цінності, більш-менш широке коло інтересів, характеризуються високим ступенем індивідуалізму, готові займати привілейоване становище ціною пригнічення слабких і молодих. Їх бажання використовувати фізичну силу є ситуативним і лише для тих, хто слабший.

3) Для підлітків, чиї ненормальні потреби суперечать позитивним потребам, властиві однобічні інтереси та брехливість. В їх поведінці переважає непряма і вербальна агресія.

4) Підлітки, що характеризуються дещо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і дуже обмеженого кола спілкування, характеризуються млявістю, недовірливістю, мстивістю [5].

Негативний мікроклімат, який виникає в багатьох домішках, породжує у деяких підлітків відчуженість, грубість, огиду, бажання робити все на зло проти волі оточуючих. Це створює об'єктивні передумови для проявів непокори та агресії. Глибокий розвиток самосвідомості і самокритичності призводить до того, що дитина-підліток виявляє протиріччя не тільки в навколишньому світі, а й у власному уявленні про себе. Поєднання несприятливих фізичних, психологічних, сімейних та інших психосоціальних факторів спотворює весь спосіб життя підлітків і розвиток їх особистості. Для них стає характерним порушене емоційне ставлення до навколишнього світу [70].

Дратівливість і емоційна чутливість як особисті риси також були пов'язані з цією проблемою. Таким чином, одна з цих рис – це дратівливість (постійна схильність образити навіть найменшу провокацію), а інша – емоційна чутливість («постійна схильність, притаманна деяким людям, відчувати себе нездатними реагувати на те, що має найбільше значення, болісно та помірно розчаровано. Обидва особистісні фактори були пов'язані з агресією в дослідженнях Капрара, Ренці, Альчіні, Д'Імперіо та Травалья.

Деякий час П.Г. Бельський намагався класифікувати важких підлітків з точки зору їх мотивації поведінки. Він підкреслив, важливі аспекти проявів агресії у підлітковому віці [35, с. 236-237]:

- підлітки, які активно прагнуть задовольнити свої основні потреби;
- слабохарактерні діти, які піддаються навіюванню, підбурюванню;
- дії під впливом окультизму тощо.

У сучасних умовах І.А. Невський виділяє важких підлітків:

- з педагогічною занедбаністю;

- з соціальною занедбаністю (етичнозіпсованих);
- з крайньою-соціальною занедбаністю [16].

Існують значні гендерні відмінності в агресивній поведінці підлітків. Агресія у хлопчиків-підлітків є як відповіддю на соціально детерміновані очікування, так і передбачуваною реакцією на структурні зв'язки в індивідуальному відчутті відповідальності за ім'я, стать і потребу в схваленні. Хлопчики-підлітки демонструють різноманітні агресивні реакції в депресивних ситуаціях. З віком хлопчики-підлітки, як правило, менш агресивно реагують на фрустраційні ситуації.

Агресивна поведінка дівчаток-підлітків є реакцією, що виходить за межі соціальних очікувань, і відповіддю на формування самосвідомих структурних зв'язків, відповідальних за гендерну ідентичність і погляд на розвиток особистості. Дівчата-підлітки, як правило, розчаровані гендерними висновками та поглядами на розвиток особистості. З віком дівчата-підлітки, як правило, мають більш агресивні реакції на депресивні ситуації.

Серед різноманітних, взаємопов'язаних факторів, які обумовлюють виявлення агресії, можна виділити такі, як: індивідуальний чинник, діючий на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки, який гальмує соціальну адаптацію індивіда; психолого-педагогічний чинник, що виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний чинник, що розкриває несприятливі особливості взаємодії неповнолітнього зі своїм найближчим оточенням; особистісний чинник, який, перш за все, виявляється в активно-вборчому ставленні індивіда; соціальний чинник, що визначається соціальними і соціально-економічними умовами існування суспільства [78].

Особливістю процесу соціалізації в підлітковому віці є втрата особливих ціннісних установок по відношенню до батьків, вчителів, у спілкуванні з однолітками. Отже, велика кількість спілкування дозволяє відтворити певні моделі поведінки та допомагає їх зміцнити. Якщо в соціальному середовищі поза домом переважають агресивні тенденції, підлітки імітують такий стиль спілкування. Індивідуальні детермінанти агресивної поведінки підлітків

включають особистісні та біологічні передумови: тривожність, пов'язану зі страхом соціального несхвалення, упереджене приписування ворожості іншим, дратівливість та емоційна вразливість, свавілля, нетерплячість, зовнішній локус контролю, авторитаризм та заперечення Ego, надмірне самозаперечення контролю або взагалі немає.

Сучасні відомі американські психологи П. Вацлавік, Д. Бівін та Д. Джексон у своїй праці «Прагматика людського спілкування» визначають найважливіші особливості міжособистісного спілкування [71]:

1) Неминучість спілкування – спілкуються всі, для спілкування немає відповідної «некомунікації». У тому випадку, якщо людина не хоче з кимось спілкуватися, вона все одно стає джерелом інформації для інших і тому включається в загальне спілкування проти власної волі.

2) Обмеженість спілкування – інформація повідомлення в спілкуванні створює нові психічні стани, навіть нові ситуації для сприймаючого. Прислів'я яскраво підкреслює неминучість результатів спілкування: «Слово не птиця, вилетить не спіймати».

3) Подвійність спілкування – це опис реального (або сприйнятого реального) світового спілкування, як його уявляють учасники. Водночас вони описують стосунки, які існують між ними: соціальні ролі, психологію, дух тощо. Будь-яка дія, пов'язана з іншою людиною, є інформативною, оскільки вона окреслює та змінює стосунки між цими людьми.

4) Взаємоадаптація учасників – узгодження вербальних і нелінгвістичних кодових знакових систем комунікантів, які можуть варіювати в широких межах. Йдеться не лише про різні мови, а й про специфіку використання мовних кодових засобів, спільних для носіїв і слухачів певної національної мови (ідіостиль), зумовлену різними соціальними, віковими, статевими, культурними та іншими факторами.

5) Пунктуація подій – кожен учасник спілкування вносить у спілкування своє сприйняття послідовності, порядку подій, причин і наслідків, стимулів і відповідей тощо. Все це породжує всілякі міжособистісні конфлікти.

Вчені стверджують, що характер цих відносин залежить від пунктуації порядку спілкування між учасниками спілкування.

б) Симетрія або комплементарність: симетрія заснована на принципі рівності, коли кожен учасник обміну визнає унікальність іншого, комплементарність заснована на протилежному принципі: один з учасників домінує, а інший підпорядковується. Усі комунікативні обміни є або симетричними, або взаємодоповнюючими, залежно від того, базуються вони на подібності чи відмінності [64].

Життєдіяльність людей підліткового віку зазвичай визначається обраним ними способом життя, який безпосередньо впливає на процес адаптації до нових соціальних умов. Міжособистісне спілкування – важливий фактор гармонійного життя особистості в юнацтві. Міжособистісна комунікація підліткового віку – це процес формування емоційних стосунків між однолітками та навколишніми окремими суб'єктами, включаючи емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання та певну поведінку між собою. Тобто міжособистісне спілкування в підлітковому віці є складним суб'єкт-суб'єктним процесом з афективним, когнітивним і поведінковим компонентами [40].

Міжособистісні чинники визначають структуру елементів цього спілкування. Підлітки як основний орган міжособистісного спілкування залежно від їх особистості та індивідуальних особливостей можуть бути зовнішніми та внутрішніми. Зовнішні чинники міжособистісного спілкування підлітків пов'язані з характером, умовами і взаємовідносинами середовища, які надають їм певні можливості для здійснення міжособистісного спілкування. Ці фактори проявляються в таких середовищах: природні (умови, в яких живуть або проживали діти), антропогенні (природне середовище, прямо чи опосередковано змінене людьми, навмисно чи ненавмисно), соціальні (інші; характеризуються різними умовами), психосоціальні, культурні, тощо [48].

Внутрішні чинники міжособистісного спілкування підліткового віку складають суб'єктивні умови їх міжособистісного спілкування, які

проявляються як ознаки суб'єкта спілкування, такими як: індивідуальна біологія (раса, стать, будова тіла, стан і здоров'я людей цього вікового періоду, тощо), особливості нервової системи, індивідуально-морфологічні особливості, соціальні (соціальний статус людини, її рід занять, громадська діяльність, наявність захоплень та інтересів, умови життя тощо), психологічні (вираження когнітивних, регулятивних та комунікативних рівнів психології підліткового віку) [79].

Таким чином, можна сказати, що на формування міжособистісних стосунків у підлітковому віці величезний вплив мають багато факторів, включаючи середовище, в якому живе підліток, і методи спілкування обох батьків зі своїми дітьми, і стосунки між батьками. Підлітковий вік характеризується конфліктністю. Всі фізичні особливості статевого дозрівання тісно пов'язані з розвитком психології. Поява новоутворення головного мозку була пов'язана з його важким переходом від дитинства до дорослого життя.

Підлітковий вік характеризується підвищеною збудливістю, емоційною та поведінковою нестабільністю, слабким самоконтролем та емоційною нестійкістю у підлітків, що призводить до підвищеної агресивності та конфліктності, що пов'язано з особливостями цієї вікової групи. Перебіг цього періоду має різні варіанти в залежності від зовнішніх умов середовища. У зв'язку з цим актуальними є дослідження існуючих рівнів конфліктності та індивідуальні та групові заходи, розроблені для зменшення конфліктності та агресії в ланцюжках підлітків.

Висновки до першого розділу

На основі теоретико-методологічного аналізу було продемонстровано багато варіацій у теоретичних основах того, що є агресивною поведінкою та чому виникають агресивні прояви у поведінці підлітків. Сутність поняття «агресія» визначає неявний протест проти стану справ, ситуація, в якій підліток відмовляється виконувати, висловлюючи несхвалення на певні заборони.

Найпоширеніші та найбільш досліджені теорії розвитку агресії є: інстинктивна теорія (З. Фрейд, К. Лоренц); фрустраційна теорія (Д. Доллард, Н. Міллер); теорія перенесення збудження (Д. Зільман); теорія соціального наuczіння (А. Бандура); когнітивні теорії агресивної поведінки (Л. Берковіц).

Різноманітність причин агресії зумовлює наявність різних підходів до пояснення компонентів агресивної поведінки. Було визначено, що найважливішими компонентами агресивної поведінки є пізнання, афект, воля та власне поведінка. Дослідження, що поєднують специфіку їх проявів, дозволять ґрунтовно вивчити сучасний феномен агресії та розробити загальні діагностичні критерії агресивної поведінки.

У теоретичному аналізі міжособистісних стосунків підлітків у науковій літературі визначено психологічні особливості пубертатного періоду, розкрито поняття та природу груп, проаналізовано концепцію міжособистісних стосунків підлітків. Підлітки набувають досвіду соціальної взаємодії в групі однолітків як соціальної моделі.

Соціалізація підлітків у групах – це процес засвоєння та закріплення соціальних норм і стосунків як частина дуального соціалізаційно-індивідуаційного процесу, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії. Підліток повинен не тільки пристосуватися до групи однолітків, до соціальних норм поведінки і духовних цінностей, прийнятих його оточенням, а й передавати їх самому собі, створюючи тим самим особистий шлях реалізації власної соціальної цінності. Тому вузьке поняття міжособистісного спілкування відрізняється від широкого поняття спілкування. Міжособистісне спілкування характеризується вузьким колом учасників, безпосередністю, індивідуальною спрямованістю. За метою і характером спілкування виділяють рівень міжособистісного спілкування. Функції міжособистісного спілкування різноманітні, в основному відображають можливість впливу на емоційний стан і діяльність учасників спілкування, а також свідчать про обмін інформацією та встановлення зв'язків у процесі спілкування.

Основними передумовами виникнення агресивної поведінки є такі фактори, як: мікрофактори (сім'я), мезофактори (суспільство), макрофактори (ЗМІ) та індивідуальні особливості підлітка. Дослідження показують, що агресивна поведінка підлітків залежить від того, чи зазнають вони жорстокого поводження в сім'ї. Насильство й агресія можуть мати форму психологічного та фізичного впливу. Часто причиною травми є підкорення батьківським почуттям, залякування, критика та апатія, що може у майбутньому стати передумовою для агресивної поведінки підлітків.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НА МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ У ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі

Теоретичний аналіз наукової літератури з дослідження впливу підліткової агресії на міжособистісні стосунки у шкільному колективі дозволив побачити цю проблему як складний багатоаспектний феномен. Саме тому вивчення впливу підліткової агресії на міжособистісні стосунки є одним із головних завдань сучасної психологічної науки.

Для визначення впливу агресивної поведінки на міжособистісні стосунки у шкільному колективі було проведено емпіричне дослідження. У дослідженні приймали участь 30 респондентів, віком від 12 до 13 років (7-8 класи), з них 19 дівчат та 11 хлопців, базою дослідження виступила Очаківська ЗОШ №2.

Проведення емпіричного дослідження передбачає вирішення таких завдань:

- підбір діагностичного інструментарію для емпіричного дослідження;
- аналіз та інтерпретація результатів дослідження;
- розробка психологічних рекомендації, щодо профілактики та оптимізації рівнів агресивної поведінки у підлітковому віці.

Виходячи з цілей і завдань емпіричного дослідження, було підібрано інструментарій для вивчення впливу агресії підлітків на міжособистісні стосунки у шкільному колективі, а саме:

- 1) Методика «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького);

- 2) Методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі;
- 3) Методика «Діагностика міжособистісних відносин»

А.А. Рукавишников.

Методика «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) (Додаток А) призначена для виявлення рівня агресивності респондентів. А. Басс та А. Дарки створили дану методику для розмежування проявів агресії та ворожості, в якому виокремили такі типи агресії: фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини. При розробці тестового матеріалу автори дотримувалися наступних принципів: питання може стосуватися лише однієї форми агресії; питання сформульовані таким чином, щоб мінімізувати вплив суспільного сприйняття відповідей на запитання. Стимульний матеріал складається з 75 тверджень, на які необхідно відповісти «так» або «ні» [15].

За Є.І. Роговою, значення показників ворожості та агресивності дорівнюють сумі складових показників їх шкал:

- ворожість = образа + підозра;
- агресія = фізична агресія + стимуляція + вербальна агресія.

Автори виділили наступні типи агресивної поведінки:

- 1) Застосування фізичної сили до іншої людини є фізичною агресією.
- 2) Негативні емоції проявляються через форму (сварка, крик, погроза) і через зміст словесних звернень до інших (погрози, лайка, прокляття) – вербальна агресія.

3) Використання непрямих пліток, жартів і демонстрація ненаправлених, неорганізованих спалахів гніву (крик, тупотіння тощо) проти іншої людини є непрямую агресією.

4) Негативізм – це протилежна форма поведінки, зазвичай спрямована на владу та лідерство, яка може розвиватися з пасивного опору активним діям проти вимог, правил і законів.

5) Схильність бути дратівливим, виявляти гнів при найменшому хвилюванні, бути різким, грубим – це роздратованя.

6) Схильність до недовіри та настороженості щодо інших виникає через віру в те, що інші хочуть заподіяти людині біль, що є параною.

7) Прояви заздрості та ненависті до інших, викликані почуттям гніву, невдоволення реальними чи уявними стражданнями когось чи світу в цілому, є образою.

8) Ставлення та поведінка по відношенню до себе та інших, які можуть виникати через власне уявлення людини про те, що вона погана людина, погана поведінка: злісна, необачна – автоматична агресія або почуття провини [8].

Методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі створена у 1954 р. Т. Лірі, Р. Лефоржем та Р. Сазеком для вивчення уявлень суб'єктів про себе та своє ідеальне «Я», а також для вивчення стосунків у групах. За допомогою даної методики виявляються основні типи взаємин з людьми при самооцінці та взаємній оцінці (Додаток Б).

При вивченні взаємин найчастіше виділяють два фактори: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці фактори визначають загальне враження людини під час міжособистісного сприйняття. У довгостроковому дослідженні, проведеному американськими психологами під керівництвом Б. Бейлза, поведінка члена групи оцінювалася за двома змінними, а аналіз проводився в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування - підпорядкування, дружньо-агресивний, емоційно-аналітичний.

Для зображення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему, поділену на сектори у вигляді кола. У цьому колі горизонтальна і вертикальна осі відзначають чотири напрямки: домінування-підпорядкування, дружба-ворожнеча. Ці підрозділи, у свою чергу, були поділені на вісім – основ міжособистісних відносин. Для більш точного опису коло ділиться на 16 секторів, але частіше це октант, орієнтований певним чином відносно двох головних осей (Рис. 2.1.) [30].

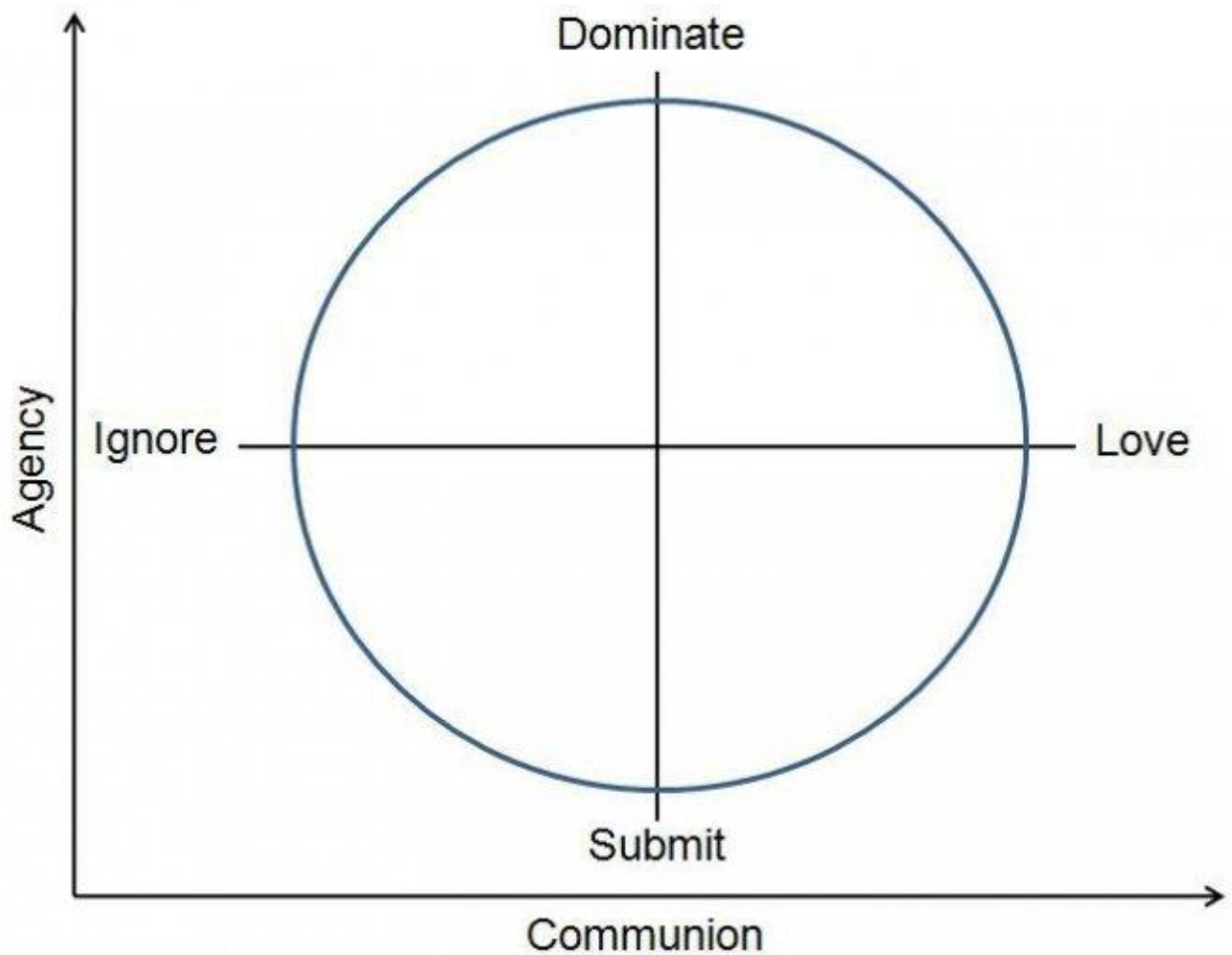

Рис. 2.1. Схема розподілу соціальних орієнтацій за Т. Лірі (англ. варіант)

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче результати тесту до центру кола, тим сильніший зв'язок між двома змінними. Сума балів у кожному напрямку перетворюється на індекс з домінуванням вертикальної (домінування – підпорядкування) і горизонтальної (дружелюбність – ворожість) осей. Віддаленість отриманого індексу від центру кола вказує на адаптованість або екстремальність міжособистісної поведінки.

Всього в опитувальнику міститься 128 оціночних суджень, 16 пунктів сформовано з 8 видів відношень і розташовано в порядку зростання інтенсивності. Методика розроблена таким чином, що судження, спрямовані на з'ясування певного типу відносин, не шикуються, а особливим чином:

об'єднуються в 4 групи і повторюються такою ж кількістю визначень. Під час обробки підраховується кількість зв'язків кожного типу:

1) Домінуючий – провідний – такі люди, у яких домінують стосунки «з домінуванням авторитету» (I октант), характеризуються оптимізмом, швидкими рефlekсами, високим рівнем активності, чіткою мотивацією досягнення, схильністю до домінування, рівнем домагань, легкістю прийняття рішень, і швидкістю, переважно за власною думкою і мінімальна залежність від факторів зовнішнього середовища, характерна екстравертність. Дії та слова можуть перевершити їхню продуманість. Внутрішні реакції, зумовлені безпосередніми потребами, виражені тенденції до спонтанної самореалізації, позитивний вплив на оточення, прагнення завоювати статус, керувати та підкорятися волі інших.

2) Незалежний – домінуючий – виявляє стиль міжособистісного спілкування в діапазоні від впевненого, незалежного та конкурентоспроможного, цей октант поєднується з такими рисами, як самовдоволення (нарцисизм), відстороненість, егоцентризм, підвищений рівень домагань і виражене почуття конкуренції, що проявляється як бажання зайняти незалежне місце в групі. Думки інших сприймаються критично, а власні зводяться до рангу догми або захищаються досить відкрито. Почуттям не вистачає теплоти, а вчинкам – узгодженості. Висока пошукова активність у поєднанні з обережністю [30].

3) Прямолінійний – агресивний – залежно від виразності показника октант демонструє щирість, прямоту і наполегливість у досягненні мети (середня оцінка) або надмірну завзятість, недружелюбність, поблажливість і поганий характер (висока оцінка). Цей тип міжособистісних стосунків демонструє помітну близькість до особистих рис, таких як жорсткість ставлення в поєднанні з високим ступенем спонтанності, наполегливість у досягненні цілей, прагматизм, який не залежить від досвіду, накопиченого в стані емоційного ентузіазму, високого почуття справедливості, яка поєднується з переконанням у почутті ворожості до себе, коли опір і критика спрямовані на

свою адресу, безпосередність у висловлюваннях і діях, підвищена вразливість у комфортних ситуаціях, що не обмежує престижу особистості.

4) Недовірливий – підозрілий – цей тип стосунків характеризується відстороненістю, замкнутістю, негнучкістю, критичним ставленням до будь-якої думки, яка не є власною, незадоволеністю своїм становищем у малій групі, параноїкою, гіперчутливістю до критичних висловлювань на свою адресу, неосудливістю, послідовністю в діях та переоцінки висновків, пов'язаних із переконанням у недоброзичливості оточуючих; очікувана ворожість у мові та поведінці, про що свідчить попередня віра в людську недоброзичливість; системність мислення, практичність, заснована на конкретному досвіді; сексуальність, реалізм, сарказм; висока конфліктність і кумулятивність.

5) Покірний – сором'язливий – відображає такі міжособистісні риси, як скромність, сором'язливість і схильність брати на себе обов'язки інших людей. Високий бал – повна слухняність, підвищене почуття провини, самознищення. Виявляється, що в таких відносинах помітно переважають болісно сором'язливі, замкнуті в собі, пасивні, дуже педантичні в питаннях моралі і совісті особистості, відчуття надмірної субординації, напористість, підвищена схильність до рефлексії, уникнення невдач. Такі люди, легко звинувачують себе після невдачі, легко впадають в сумний стан, песимістично оцінюють власні перспективи, працювати акуратно і мати виконавчу владу, уникати широких контактів і соціальних ролей, тому що вони можуть привернути увагу оточуючих, вразливих, болісно зосереджених на своїх недоліках людей [80].

б) Залежний – покірний – особи з домінуючим індексом VI октанту виявляють високий рівень тривожності, підвищену чутливість до впливу навколишнього середовища, схильність до значної залежності мотиваційної орієнтації від стосунків із значущими людьми та сприйняття думок оточуючих. Домінує потреба в прихильності і теплих стосунках, невпевненість у собі тісно пов'язана з нестабільною самооцінкою, підвищена недовірливість, сприйнятливність до неухважності та грубості з боку оточуючих, надмірна

самокритичність, яка не завжди помітна оточуючим, і страх невдачі, які лежать в основі мотиваційної орієнтації, формують канву стадної поведінки.

7) **Співпрацюючий** – конвенційний – виявлення стилю міжособистісного спілкування, особливостей особистості, яка прагне тісно співпрацювати з референтними групами та будувати дружні стосунки з іншими. Надмірна вираженість цього стилю проявляється в компромісній поведінці, непомірних проявах дружелюбності до оточуючих, підкресленні власної участі в інтересах більшості. Цей тип відносин пов'язаний з такими особистісними характеристиками, як: емоційна лабільність, висока тривожність і низька агресивність, підвищена реакція на впливи навколишнього середовища, залежність самооцінки від думки оточуючих, бажання відповідати очікуванням інших, схильність до співпрацювати.

8) **Відповідальний** – щедрий – цей варіант міжособистісної поведінки проявляється вираженою готовністю допомагати іншим, сильним почуттям відповідальності (8 балів). Високі бали вказують на м'яку душу, готовність допомогти, надсоціальні установки та акцент на альтруїзмі. Цей тип стосунків поєднується з особистими характеристиками, такими як виражена потреба відповідати соціальним нормам поведінки, схильність до ідеалізації гармонії у стосунках, захоплення проявами особистих переконань і помітна емоційна відданість, яка може запропонувати більше, ніж стверджується має більш поверхневий характер, художній тип сприйняття й обробки інформації, спосіб мислення – цілісний, образний. Компетентний у різних соціальних ролях, з хорошими зв'язками, комунікабельний, корисний і відданий; займається діяльністю, корисною для всіх; втілює співчутливу, милосердну та місіонерську особистість [65].

Т. Лірі запропонував спостережливий підхід до оцінки поведінки людини, тобто оцінки поведінки інших («ззовні»), для самооцінки, для оцінки близьких людей, для опису «ідеального-Я». Різні діагностичні орієнтації дозволяють ідентифікувати типи особистості та порівнювати дані за різними аспектами, наприклад, «соціальне-Я», «справжнє-Я», «мої партнери» тощо. Основні

критерії оцінки за методикою рахують за такими шкалами (типами): авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядковується, залежний, доброзичливий, альтруїстичний.

Наступна методика «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников, розроблений американським психологом В. Шютцем, називався FIRO-B (Fundamental Interpersonal Relation Orientation), «В» (behaviour) вказує на рівень, на якому проводилося дослідження. Автором адаптованої версії є А.А. Рукавишников. Даний метод призначений для діагностики різних аспектів міжособистісних стосунків у діадах та групах, а також для вивчення комунікативних особливостей індивідів. Його можна успішно використовувати в консультаційній та психотерапевтичній роботі [29].

Методика була розроблена для оцінки поведінки людини в трьох основних вимірах міжособистісних потреб: «включення» (I), «контроль» (C) і «афект» (A). У кожному домені розглядаються два виміри міжособистісної поведінки: виражена поведінка індивіда (E), яка є сприйняттям індивіда інтенсивності його поведінки в цій сфері; і індивідуум потребує поведінки з боку інших (W), інтенсивність якого найкраще підходить для його (Додаток В).

Анкета складалася з шести шкал, кожна з яких в основному складалася з твердження, повтореного дев'ять разів з деякими варіаціями. Всього в анкеті 54 твердження, кожне з яких вимагає від кандидатів відповіді в рамках шестибальної шкали. У результаті оцінки відповідей респондента психологи отримують бали за шістьма основними шкалами, а саме: Ie, Iw, Ce, Cw, Ae, Aw, а потім на цій основі розробляють характеристики міжособистісної поведінки.

Включення – це потреба встановлювати та підтримувати задовільні (психологічно прийнятні) стосунки з іншими, на основі яких виникає взаємодія та співпраця. Відносини встановлюються в двох напрямках:

- (e) від однієї особи до іншої (від «доступ до всіх» до «не контактувати ні з ким»);
- (w) від інших людей до окремих осіб (від «завжди звертайся до неї» до «ніколи не звертайся до неї»).

Потреба у включеності сприймається як бажання подобатися, привертати увагу, викликати інтерес. На емоційному рівні це потреба створити та підтримувати спільне відчуття інтересу до обміну. З точки зору самооцінки, потреба в інклюзії проявляється в бажанні людини бути гідною та важливою людиною. Поведінка, яка відповідає цій потребі, покликана об'єднувати людей. Відрізнитися від інших, тобто як особистість, є ще одним аспектом потреби в інклюзії: людина прагне бути поміченою, відрізнитися від інших людей [72].

Контроль – потреба встановлювати і підтримувати задовільні відносини з людьми, засновані на контролі і владі. Відносини встановлюються в двох напрямках:

- (e) від особистості до інших (від «завжди контролювати поведінку інших» до «ніколи не контролювати поведінку інших»);
- (w) від інших до окремих осіб (від «завжди контролювати» до «ніколи не контролювати»).

На емоційному рівні ця потреба визначається як бажання встановити та підтримувати почуття взаємної поваги, засноване на компетентності та відповідальності. На рівні саморозуміння потреба в контролі проявляється як потреба відчувати себе компетентним і відповідальним. Поведінка, зумовлена потребою контролювати, стосується процесів прийняття рішень, а також впливає на сфери влади. Потреба в контролі проявляється в багатьох формах, починаючи від бажання влади, повноважень і контролю над іншими до бажання бути під контролем і звільнитися від відповідальності.

Афект – потреба будувати та підтримувати задовільні стосунки з іншими на основі емоційних стосунків. Відносини встановлюються в двох напрямках:

- (f) від окремої особи до інших (від «має тісні особисті стосунки з усіма» до «не має тісних особистих стосунків ні з ким»);
- (w) від інших осіб (від «завжди мав тісні особисті стосунки з особою» до «ніколи не мав тісних особистих стосунків з особою»).

На емоційному рівні ця потреба визначається як бажання створити і підтримувати відчуття взаємних теплих емоційних стосунків. На рівні

саморозуміння – потреба особистості відчувати себе гідною любові. Залученість стосується насамперед формування стосунків, тоді як контроль і прихильність стосуються вже сформованих стосунків. Участь можна описати як стосунки зсередини назовні, контроль можна описати як стосунки зверху вниз, а вплив можна описати як стосунки близько-далеко [51].

Потреба в інклюзивності сприймається як бажання подобатися, привертати увагу, викликати інтерес. На емоційному рівні це потреба створити та підтримувати спільне відчуття інтересу до обміну. З точки зору самооцінки, потреба в інклюзії проявляється в бажанні людини бути гідною та важливою людиною. Поведінка, яка відповідає цій потребі, покликана об'єднувати людей.

В. Шутц виділяє в кожній зоні три «нормальних» міжособистісних типи поведінки, які відповідають різному ступеню задоволення відповідних потреб:

- 1) Дефіцитна поведінка, яка передбачає, що індивід не намагатиметься безпосередньо задовольнити свої потреби;
- 2) Надмірна – індивід завжди будь-чим намагається задовольнити потреби;
- 3) Бажана поведінка – потреби повністю задоволені.

Всього анкета містить 54 твердження, на кожне з яких респонденти мають обрати відповідь за шестибальною шкалою оцінювання.

Методика ДМВ базується на основних положеннях тривимірної теорії міжособистісних стосунків В. Шутца. Найважливіша ідея теорії полягає в тому, що кожен індивід має унікальний спосіб соціальної орієнтації на інших, який визначає його міжособистісну поведінку. Теоретично він намагається пояснити міжособистісну поведінку індивідів, беручи до уваги три потреби одночасно: «включення», «контроль» та «афект». Ці потреби розвиваються у взаємодії дітей з дорослими, перш за все з батьками. Таким чином, розвиток потреби у «включенні» залежить від того, якою мірою дитина інтегрується в сім'ю; потреба в «контролі» залежить від того, чи стосунки між батьками та дитиною підкреслюють свободу або контроль; потреба в «афекті» визначає ступінь прийняття або відкидання. Якщо ці потреби задовольняються в дитинстві,

людина відчуває себе нікчемною, некомпетентною і негідною любові. Для подолання цих почуттів він розвиває в собі захисні механізми, які проявляються в поведінці, властивій людському спілкуванню. Сформовані в дитинстві і зберігаються навіть у дорослому віці, ці моделі поведінки часто визначають типову реакцію індивіда на соціальне оточення.

Розроблена анкета опитування задоволеності рівня міжособистісних відносин в шкільному колективі (Додаток Д) направлена на вивчення та дослідження рівня «задоволення» та ефективності спілкування в шкільному колективі. Також такий вид роботи дозволяє дослідити соціально-психологічний клімат – як якісну сторону міжособистісних стосунків, що проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають спільній діяльності та загальному розвитку індивідів у шкільному колективі.

Отже, підібраний методологічний інструментарій дозволить дослідити, який вплив агресивної поведінки підлітків може бути на міжособистісні відносини у шкільному колективі, саме під час навчання та дозволить розгорнуто оцінити, описати загальну атмосферу у шкільному колективі, як малої групи. Обраний методичний інструментарій емпіричного дослідження впливу агресії підлітків на міжособистісні стосунки у шкільному колективі розкриває загальну картину, щодо вікових особливостей при побудові взаємодії у шкільний період.

2.2. Аналіз результатів та інтерпретація дослідження впливу агресивної поведінки на міжособистісне спілкування у шкільному колективі

Аналіз результатів емпіричного дослідження, під час якого вивчалася агресія підлітків у міжособистісних стосунках, дозволив узагальнити отримані результати (Додаток Ж). За результатами методики «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького), що була проведена для 30 респондентів, віком від 12 до 13 років (7-8 класи), з них 19 дівчат та 11 хлопців, отримали такі результати (Рис. 2.1.):

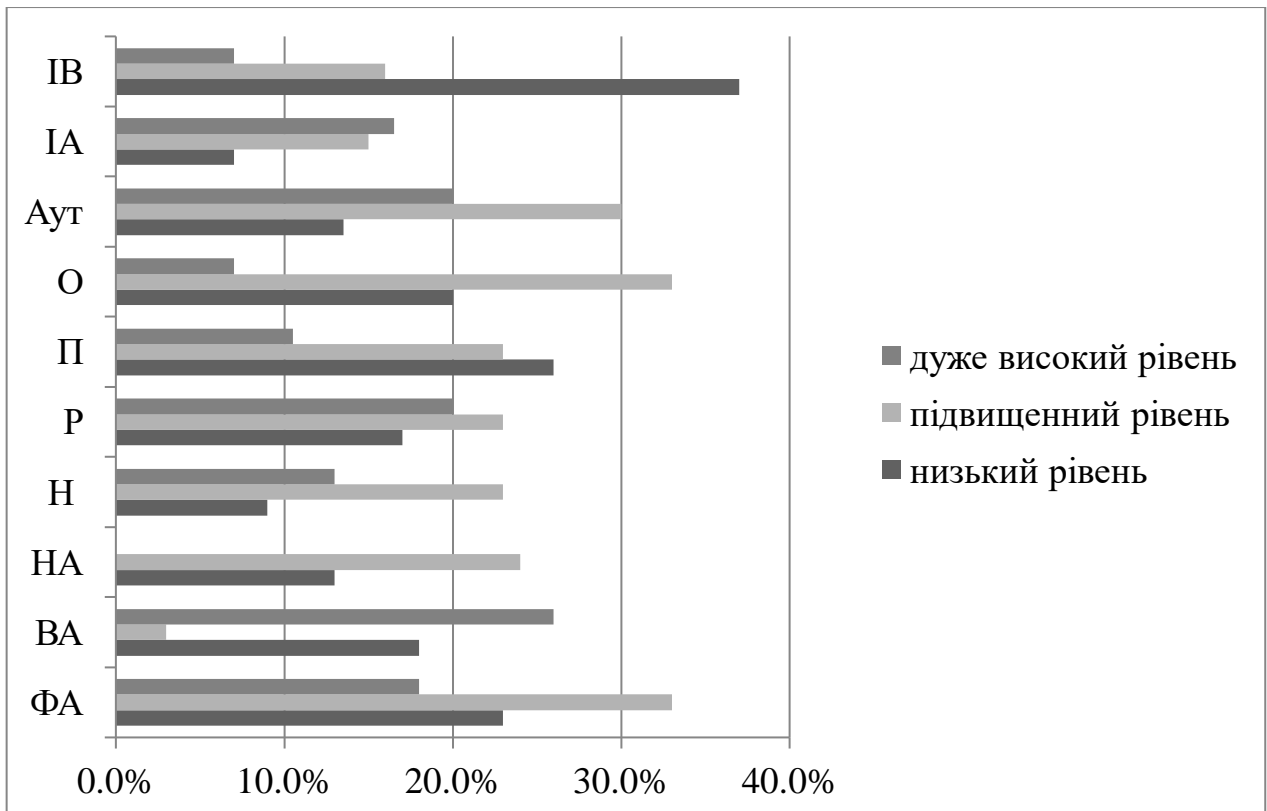

Рис. 2.1. Результати за методикою «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

– фізична агресія (ФА) – низькі результати було зафіксовано у 23 % респондентів та високі показники 18 %;

- вербальна агресія (ВА) – низькі показники виявлено у 18 % та високі у 26 %;
- непряма агресія (НА) – низькі результати було зафіксовано у 13 % респондентів та високі показники не зафіксовано;
- негативізм (Н) – низькі результати було зафіксовано у 9 % респондентів та високі показники 13 %;
- роздратування (Р) – низькі результати було зафіксовано у 17 % респондентів та високі показники 20 %;
- підозрілість (П) – низькі результати було зафіксовано у 26 % респондентів та високі показники 10,5 %;
- образа (О) – низькі результати було зафіксовано у 20 % респондентів та високі показники 7 %;
- відчуття провини (аутоагресія) (Аут) – низькі результати було зафіксовано у 13,5 % респондентів та високі показники 20 %.

Загальний індекс агресії (ІА) за результати виявлено високі показники у 33 % респондентів та індекс ворожості (ІВ) у 14 % респондентів. Такі результати свідчать, про наявну агресивність у підлітковому віці, серед визначеної вибірки дослідження. У ході проведення діагностики було визначено, що з 30 респондентів у 20 спостерігається середній рівень агресивної поведінки та у 10 респондентів спостерігається високий рівень (Рис. 2.2.).

Найвищі результати були отримані за шкалами «вербальної агресії» (49 %), «фізичної агресії» (31 %) та «відчуття провини (аутоагресія)» (43 %). Найнижчі результати отримані за шкалами «непрямої агресії» (53 %) та «негативізму» (45 %), що демонструє домінуючі типи поведінки серед підлітків [47].

Відповідно до отриманих даних за допомогою методів математично-статистичної обробки даних, а саме за розрахунками оцінки розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерію Ст'юдента, було встановлено, що: загальний показник «індекс агресії» та показник «індекс

ворожості» як дві незв'язані вибірки в значенні $t_{\text{емп.}} = 3,8$ при $t_{\text{крт.}} = 2,66$ ($p \leq 0,01$) результати знаходяться у зоні значимості, що й доводить достовірність отриманих даних.

Відповідно до отриманих даних також було використано розрахунок за критерієм Пірсона, для перевірки гіпотези, щодо рівнів взаємозалежності за показниками «підозрілості» та «непрямої агресії» ($r = 0,09$; $p \leq 0,01$), що підтверджує достовірність отриманих даних та висунуту гіпотезу. А також взаємозалежності за показниками «образа» та «фізична агресії» ($r = 0,01$; $p \leq 0,01$), що свідчить про накопичення емоційних негативних почуттів, які підлітки проявляють у спілкуванні через фізичні погрози та дії.

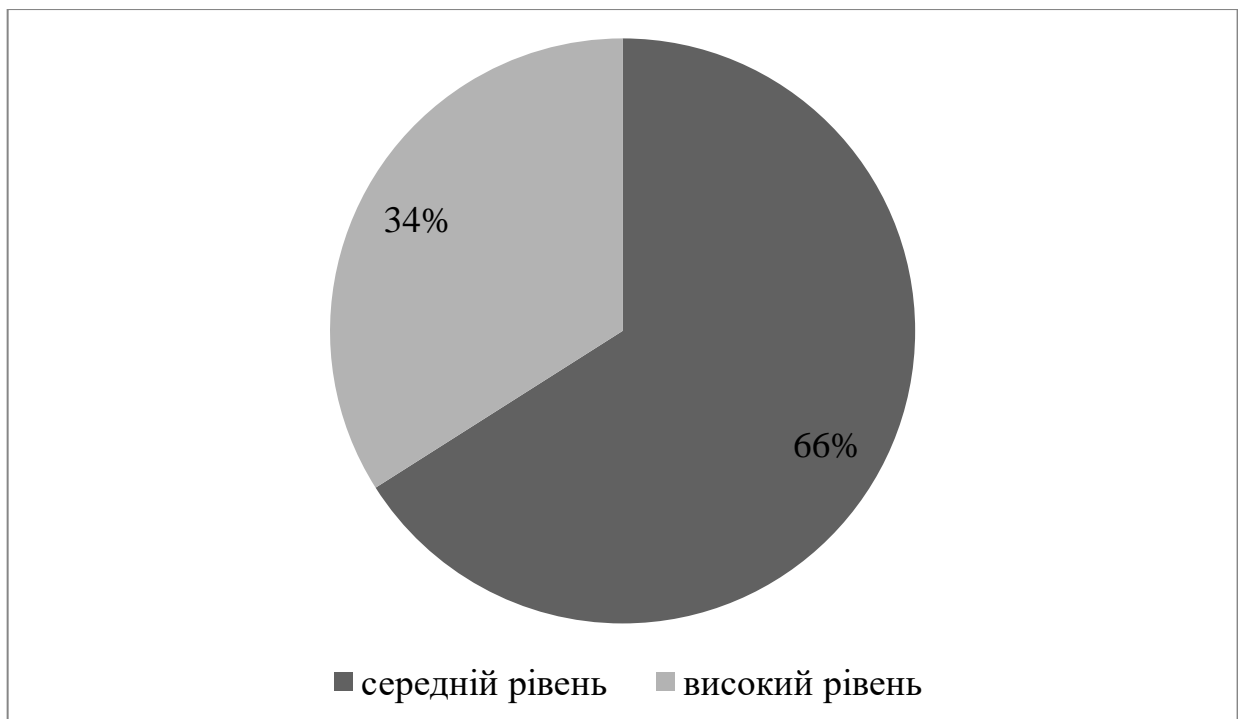

Рис. 2.2. Загальні результати показників агресивності

За розрахунками критерію Пірсона було висунуто гіпотезу, що при зростанні показника «роздратованості» зростає і рівень показника «фізичної агресії», отримані дані $r = -0,13$ при $p \leq 0,01$ свідчать про пряму обернену залежність – зі збільшенням рівень роздратування, зменшується рівень прояву

«фізичної агресії». А також встановили, що існує пряма залежність зі збільшенням рівня образи і зростає рівень відчуття провини, через аутоагресивні дії направлені на себе при значення $r = 0,20$ ($p \leq 0,01$), що підтверджує гіпотезу висунуту у ході дослідження.

Також у ході аналізу отриманих даних було встановлено, що хлопці більш схильні до агресивної поведінки, ніж дівчата, а саме: «фізичної» та «вербальної» агресії. Дівчата в свою чергу мають значно вищі показники, ніж хлопці за шкалами: «негативізм» та «роздратування» через свою надмірну емоційність та включеність у різні ситуації (Рис. 2.3.).

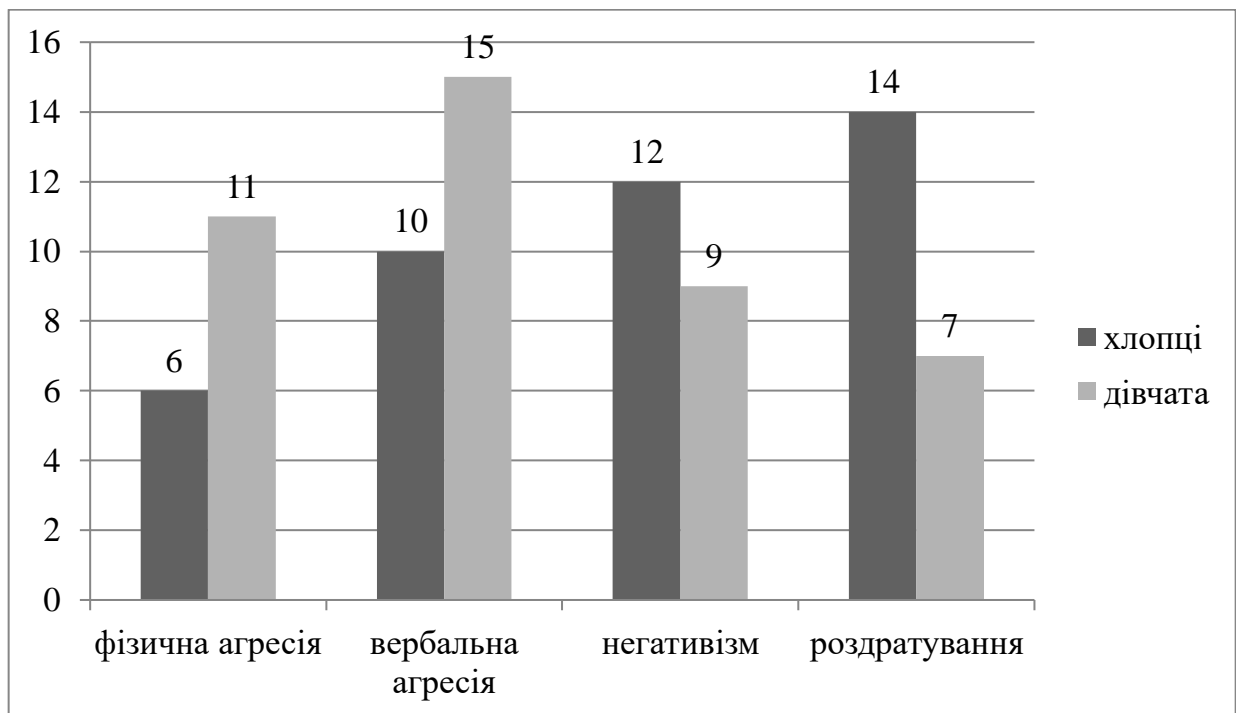

Рис. 2.3. Розподіл показників в залежності від статі за методикою «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

Наступна методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі було виявлено найбільш затребувані типи міжособистісних стосунків

серед підлітків, такі як: альтруїстичний, дружелюбний, домінуючий і залежний типи (Рис. 2.4.).

Оцінюючи результати отримані за типами «домінуючий» та «дружелюбний» можна здійснити загальну оцінку образів, які обирають підлітки, а саме образ «реального-Я» чи «ідеального-Я». опрацювавши отримані результати за допомогою програми Excel, було встановлено, що здебільшого підлітки обирають позицію здаватись «ідеальним» обираючи для себе значимих осіб чи кумирів, ніж насправді взаємодіяти з іншими через реальні бачення зв'язку. Тому образ «реального-Я» (38 %) значно менший, ніж «ідеального-Я» (62 %). А також показники загального рівня самооцінки за даною методикою формуються на основі «ідеального» образу про себе, тим самим підлітки часто оцінюють себе завищено, а ніж є насправді.

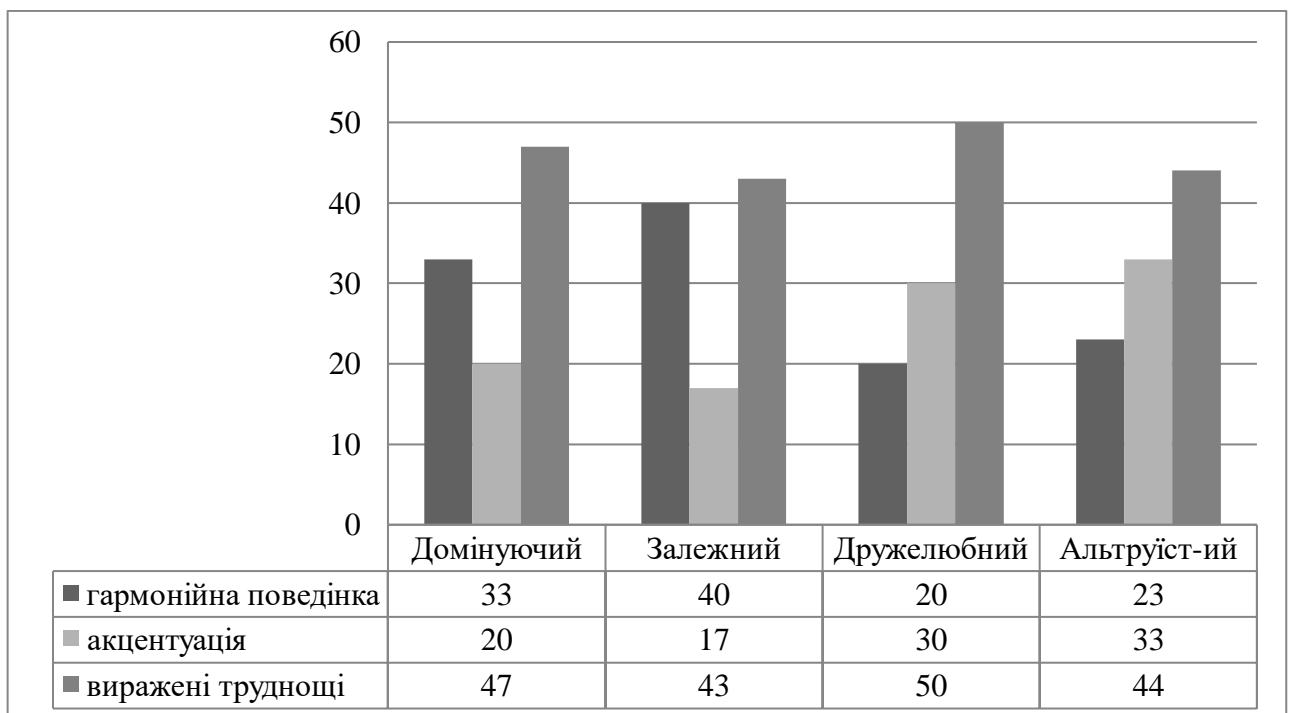

Рис. 2.4. Типи домінуючих міжособистісних стосунків

Відмінності даних по всьому спектру типів, представленому Т. Лірі, були найбільш виражені в групах підлітків з високою і низькою агресивністю. Таким

чином, аналіз отриманих даних показав, що в агресивній групі підлітків спостерігається високий рівень за такими типами міжособистісної взаємодії: «домінуючий» (47 %), «агресивний» (44 %) та «залежний» (43 %). Показники за шкалами «дружелюбний» (30 %), «незалежний» (27 %) та «альтруїстичний» (33 %) знаходяться на помірному рівні при високому показнику агресивності. Найнижчим показником серед підлітків з підвищеною агресивністю виявилася такі типи, як: «недовірливий» (27 %) та «покірний» (30 %).

Також виявлено низку важливих взаємозв'язків за критерієм Пірсона між масштабними показниками: у підлітків з високим рівнем агресії виявлено зв'язок між «агресивним» та «домінуючим» типом міжособистісних взаємодій ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$). Тобто підвищена агресія, ворожість та почуття провини можуть бути викликані владними якостями особистості підлітка в поєднанні з жорсткими установками, практичністю, розвиненим почуттям справедливості, особливо в умовах самосприйняття та критики.

Залежність агресивного типу міжособистісної взаємодій з недовірливим типом взаємодії ($r = 0,26$; $p \leq 0,01$) характеризує підлітків з високим рівнем агресії як критичних до поглядів інших, незадоволених власним статусом у групі, підозрілих, акцентуючи увагу на критичних зауваженнях до себе, існує глибока віри в попередні недоброзичливість оточуючих, що виправдовується у ворожості словами та вчинками. Прагматичний спосіб мислення базується на конкретному досвіді, тому у таких особистостей накопичується високий рівень конфліктності та створюється більше напруги у стосунках, що сприяє ізоляції від групи [47].

Крім того, схильність до агресивних спалахів у спілкуванні була пов'язана з незалежністю ($r = 0,32$; $p \leq 0,01$), що свідчить про риси самозадоволеності та егоцентризму у підлітків із високою самооцінкою. У той же час домінування більше пов'язане з бажанням посісти особливе місце в групі, ніж з веденням людей за собою та залученням їх до своїх ідей. Домінуючі характеристики високоагресивних підлітків обмежуються егоцентризмом і недостатньою вимогливістю до інших, що може призвести до негативних

емоцій і високої конфліктності. Найменш вираженою характеристикою цих підлітків був тип «покірний» при взаємодії з іншими, показник якої негативно корелював з показником агресивного спілкування ($r = -0,54$; $p \leq 0,05$). Іншою особливістю, яку виявив аналіз даних для групи високоагресивних респондентів, був достовірний негативний зв'язок між показниками «незалежного» типу та «покірного» типу ($r = -0,18$; $p \leq 0,01$) такі показники отримали, через бажання завоювати увагу інших з завойовницької позиції протистояти невпевненому, покірливому ставленню залежного спілкування серед оточення.

Дружелюбний тип взаємодії (50 %) є важливою характеристикою взаємин малоагресивних підлітків. Їм був притаманний найменш «агресивний» (30 %) та «домінуючий» (33 %) типи стосунків, що чітко відрізняло їх від першої групи. При високому рівні статистичної достовірності був виявлений зв'язок між «дружелюбним» та «альтруїстичним» стилями в цій групі респондентів ($r = 0,27$; $p \leq 0,01$), що свідчить про доброзичливий характер їхніх стосунків з іншими. При цьому малоагресивний тип взаємодії, відсутність тенденції домінування в контексті залежності, покірності, комформізму, сором'язливості (коефіцієнт кореляції між «агресивним» типом і «покірним» становить $r = -0,54$; $p \leq 0,01$ та між «домінуючим» і «залежним»: $r = -0,07$; $p \leq 0,01$).

Отже, за допомогою цієї методики можна чітко виділити два вектори відносин: домінування – покірність і дружелюбність – агресивність, які характеризують загальне враження людини під час міжособистісного сприйняття. Аналіз даних за тестом Т. Лірі є важливим для розробки корекційного плану для проблемної групи суб'єктів, оскільки, з одного боку, висвітлює характер їхніх стосунків з оточуючими, а з іншого особистісні характеристики, які на це можуть впливати.

За результатами методики «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников найбільш високі показники за шкалами «включення» (виражена і потребує поведінка) і афекту (виражена поведінка) (Рис. 2.5.). Підлітки із середнім і високим рівнем агресивної поведінки виявляли потребу

бути включеними в групу і хотіли, щоб інші запрошували їх до участі у спільних заняттях. Відповідно до контрольної шкали, підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки були більш залежними від інших, щодо контролю та керівництва, ніж підлітки з високим рівнем агресивної поведінки. Крім того, виходячи з отриманих даних, підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки були більш схильні до встановлення близьких стосунків з іншими.

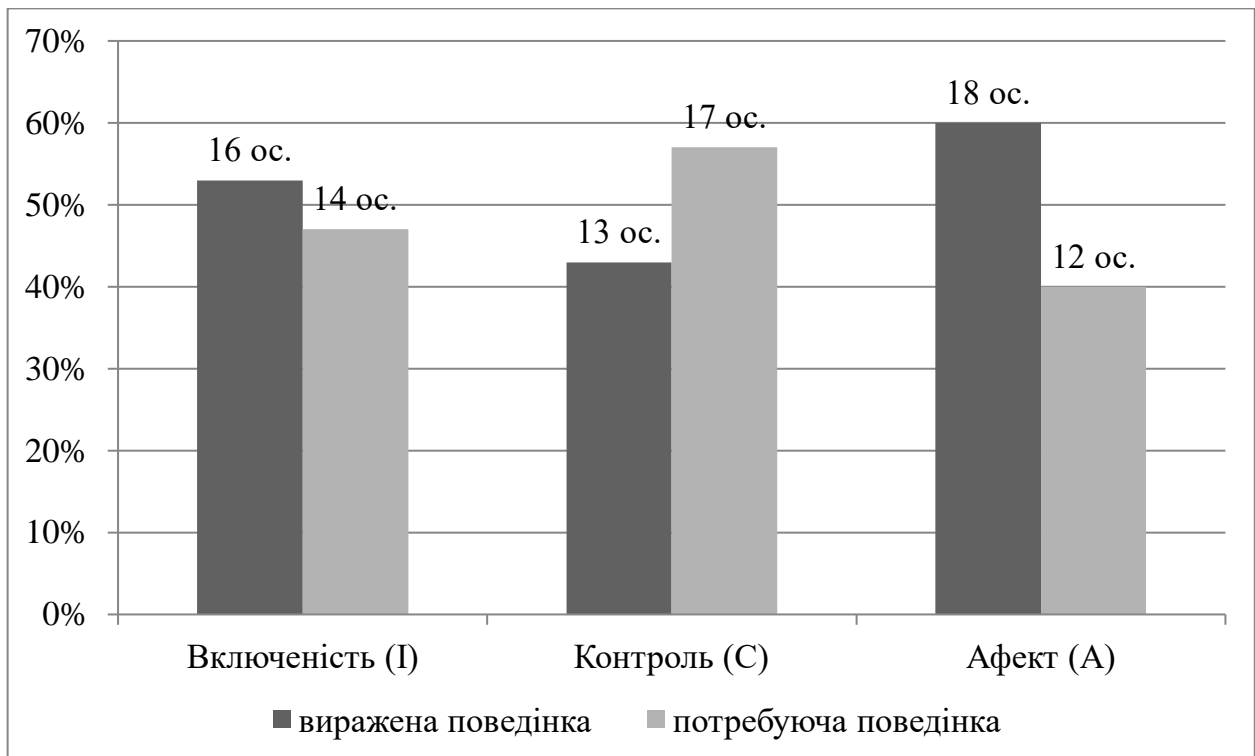

Рис. 2.5. Результати за методикою «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников

За показником «включеність» домінуючою є виражена поведінка (53 %), що свідчить про потребу взаємодіяти та співпрацювати на основі встановлення та підтримки задовільних стосунків з іншими. Проблема, яка часто виникає на початку стосунків, полягає в тому, щоб вирішити, вступати у стосунки чи ні. За результатами показника «включеність» було висунуто гіпотезу, щодо взаємозалежності рівня «включеності» та «дружелюбного» типу взаємодії та

встановлено позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,21$; $p \leq 0,01$), що підтверджує достовірність отриманих даних та висунуту гіпотезу.

Показник «контролю» є потребуєчим видом поведінки (57 %), що свідчить про потребу як саме встановлювати та підтримувати задовольняючі стосунки з людьми на основі контролю та влади. На скільки вдається підлітками зберігати баланс між дружелюбністю та домінуванням. На рівні саморозуміння ця потреба проявляється в потребі відчувати себе компетентним і відповідальним. Поведінка, зумовлена потребою контролю, відноситься до процесів прийняття рішень, а також включає сфери влади та впливу. Потреба в контролі супроводжується бажанням влади та контролю над іншими. За результатами показника «контролю» було висунуто гіпотезу, щодо взаємозалежності рівня «контролю» та «залежного» типу взаємодії та встановлено позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,16$; $p \leq 0,01$), що підтверджує достовірність отриманих даних та висунуту гіпотезу.

Показник «афект» як виражена поведінка у 60 % респондентів, визначається як потреба розвивати та підтримувати задовільні стосунки з іншими, засновані на любові та емоційному зв'язку. На емоційному рівні ця потреба визначається як бажання створити і підтримувати взаємні теплі емоційні стосунки, що включає: здатність любити інших у достатній мірі та розуміння того, що інші безумовно люблять тебе. Емоційні потреби лише на рівні саморозуміння визначаються як особиста потреба відчувати себе гідним любові. Зазвичай це стосується близьких особистих емоційних стосунків між двома людьми. Потреба в прихильності призводить до поведінки з метою емоційного примирення. За результатами показника «афект» було висунуто гіпотезу, щодо взаємозалежності рівня «афекту» та «залежного» типу взаємодії та встановлено позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$), що підтверджує достовірність отриманих даних та висунуту гіпотезу.

Отже, рівень непрямой агресії позитивно корелює зі шкалами «роздратування» та «відчуття провини», а також зі шкалами «підозрілість» та «покірний». Шкала «роздратування» позитивно корелювала зі шкалою

«покірний». Показник «вербальної» агресія позитивно корелює зі шкалою «дружелюбність», «відчуття провини» позитивно корелює зі шкалою «агресивність». Серед підлітків із високим рівнем агресивної поведінки фізична агресія була негативно пов'язана зі шкалами «агресивність», «підозрілість» та «включення» (як потребує поведінка поведінка).

Позитивна кореляція спостерігалася для шкал «домінуючий» тип та «контроль» (виражена поведінка) ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$). Непряма агресія негативно корелювала зі шкалами «залежний» ($r = -0,06$; $p \leq 0,01$), «дружелюбний» ($r = -0,07$; $p \leq 0,01$), шкалою «включеності» (потребує поведінка) ($r = -0,14$; $p \leq 0,01$). Чим вищий рівень агресивної поведінки, тим нижча потреба підлітка подобатися, привертати увагу, вписуватися в групу, і тим вище потреба використовувати «контроль» і владу для формування та підтримки стосунків з іншими. Дослідження також виявило, що рівень агресивної поведінки підлітків середній, спрямований на встановлення близькості з іншими та інтеграцію в групу, але потребує контролю та керівництва з боку зовнішнього світу. Підлітки з більш високим рівнем агресивної поведінки не прагнуть вписатися в групу, але потребують використання контролю та сили для формування стосунків з іншими. Зміни установок та переконань, які формують готовність до агресивного реагування, а також, проявів саме агресивного реагування залежать від індивідуальних особливостей підліткового віку.

Авторська анкета задоволеності рівня міжособистісних відносин в шкільному колективі дозволила дослідити відчуття підлітків до себе та інших, через власну оцінку після попередніх методик (Рис. 2.6.). Питання в анкеті побудовані таким чином, аби повністю розкрити саморозуміння для самих підлітків поняття міжособистісного спілкування, які є можливості та варіанти взаємодії з іншими в цілому, а також опитування дозволяє підліткам сформулювати уявлення про здоровий вихід із спілкування, якщо це приносить емоційний, психічний і навіть фізичний дискомфорт.

Основні категорії, які вдалося виокремити: відчувають приналежність до групи, мають гарні стосунки з іншими, позитивно налаштовані до інших,

вміють встановлювати контакт, виходять з стосунків не травмовані та мають власні «працюючі» стратегії поведінки при побудові спілкування.

Підлітковий вік, час фундаментальних змін, є ще однією кризою, яка знаменує нову фазу сепарації – відокремлення дитини від батьків і перехід у доросле життя. У цей період непросто всім членам сім'ї, і самому підлітку, і його батькам необхідно адаптуватися до нових правил взаємодії. Ключовою особливістю даного вікового періоду є зміни. Вони проявляються як на фізичному рівні – коли підліток змінюється, виявляючи ознаки дорослості, так і на рівні поведінки – коли раніше ніжна дитина тепер поводить себе зухвало.

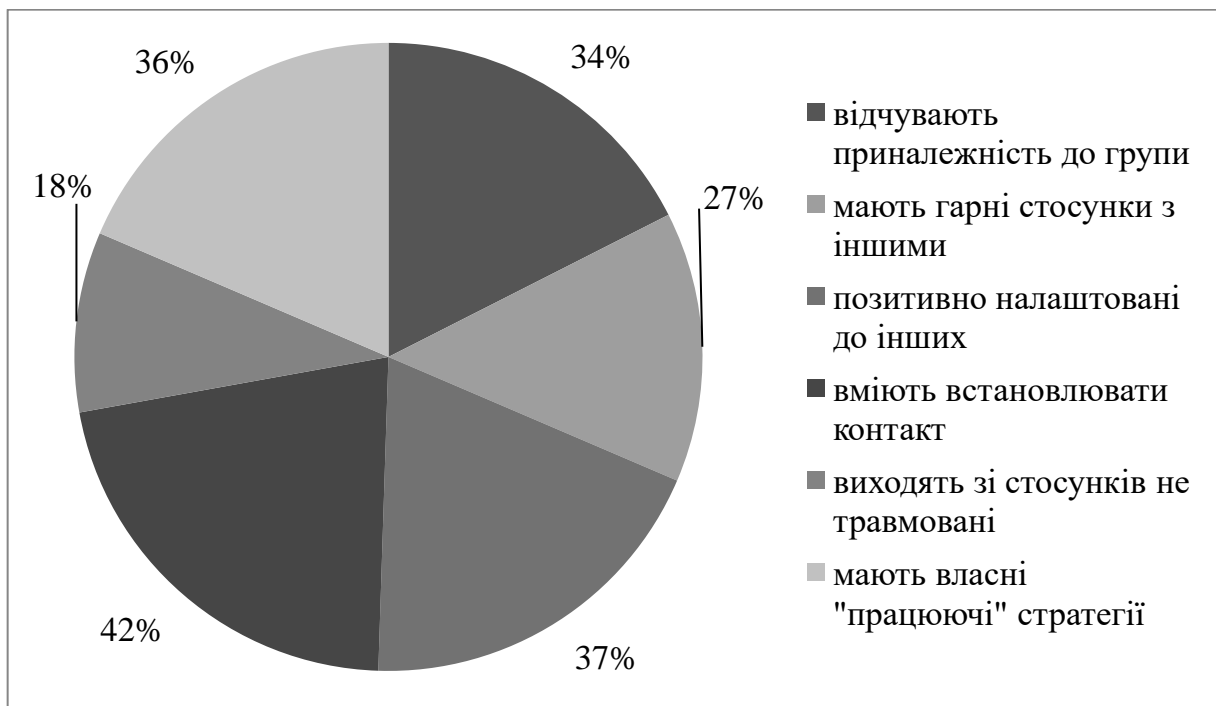

Рис. 2.6. Результати за авторською анкетною задоволеності рівня міжособистісних відносин в шкільному колективі

Отже, поведінка, яка задовольняє потребу групи в емоційному зв'язку, свідчить про встановлення товариських стосунків і диференціації серед членів групи. Підлітки зазвичай уникають тісного контакту, якщо в цьому немає потреби. Загальний спосіб уникнути зближення з будь-ким – це бути дружнім до всіх членів групи.

2.3. Рекомендації щодо покращення міжособистісного спілкування підлітків у шкільному колективі через агресивну поведінку

Найважливішою умовою ефективної соціалізації та профілактики формування агресивної поведінки є розвиток мотивації прихильності, за допомогою якої підліток вчиться інтересу, уваги та схвалення оточуючих, насамперед власних батьків та близького оточення. Як вторинне підкріплення прихильність може опосередковувати адаптацію дитини до соціальних вимог і заборон. У зв'язку з цим слід ще раз підкреслити, що важливою умовою розвитку агресії є не тільки соціальне навчання, а й фрустрація, яка виникає при відсутності батьківської любові і постійному застосуванні покарань одним або обома батьками [49, с. 1-2].

Ігнорування агресивної поведінки як способу запобігти та «вбити» агресію є сумнівним, навіть тривожним. Загальний психолого-педагогічний досвід, консультативна практика та деякі спеціальні дослідження показали, що ігнорування підліткової агресії має небезпечні наслідки та може призвести до подальшого переростання агресії у звичну поведінку особистості.

Мабуть, тому, що якщо батьки ігнорують агресивну поведінку дитини, то вона дійсно не отримує підтримки через близьке родинне оточення. Якщо батьки ігнорують агресивну поведінку підлітка, це не обов'язково є непідкріпленням, оскільки коло спілкування підлітка більше не обмежується домом – підкріплення можна знайти зовні. Це включає, наприклад, заперечення проти «неправильної (несправедливої) поведінки батьків» у формі визнання однолітків.

Крім того, через тенденцію, яка проявляється в підлітковому віці, поведінкова риса – перевірка соціальних норм і правил «на міцність» і таким чином встановлення меж дозволеної поведінки – дорослі не вміють реагувати на агресивну поведінку або ж позитивно підкріплювати агресію (направляючи її у результативну дію). Активне покарання також було визнано способом придушення та корекції агресивної поведінки. Однак агресивні реакції, придушені таким чином, не обов'язково зникають повністю і можуть виникати

в ситуаціях, коли загроза покарання є менш суворою. Виходячи з того, що розвиток дитини відбувається в діяльності, і підліток намагається утвердити себе серед дорослих (свій статус дорослого), необхідно забезпечити участь підлітка в такій діяльності у сфері інтересів дорослого, але також і для підлітків. Створіть для них можливості реалізувати себе та утвердитися на рівні дорослих.

Д.І. Фельдштейн виділяє суспільно визнані та визнані події. Психологічне значення цієї діяльності для підлітка полягає в тому, що через участь він реально втручається в суспільні справи, займає в них певне положення, зберігає свій новий соціальний статус серед дорослих і однолітків. У ході цієї діяльності підлітки визнаються дорослими як рівноправні члени суспільства [54]. Це створює найкращі умови для задоволення його потреб. Така діяльність дає можливість підлітку розвивати свою самосвідомість і формувати норми своєї життєдіяльності. Але коли залучаються підлітки з підвищеною агресивністю, методи і принципи такої діяльності вимагають серйозної корекції.

Перш за все, необхідно організувати систему розширеної діяльності, яка створює жорсткі умови і певну послідовність дій і постійний контроль. Послідовно агресивні підлітки поступово втягуються в різні види соціально санкціонованої діяльності – трудову, спортивну, мистецьку, організаційну тощо, причому в принципі важливо дотримуватися соціальної оцінки, спадкоємності та чіткої структури. Виховно-профілактична діяльність не може зводитися до безпосереднього особистого впливу та виправних заходів щодо неповнолітніх, несприятливі обставини, що призводять до соціальної дезадаптації неповнолітніх, потребують соціальної реабілітації та соціально-педагогічної корекції.

Профілактика та попередження агресивної поведінки неповнолітніх має не тільки соціальне значення, а й психологічну необхідність. Щоб підвищити ефективність ранньої профілактики, необхідно в основному звернути увагу на такі аспекти [50, с. 17-18]:

- з'ясувати несприятливі фактори і десоціалізуючі впливи найближчого оточення, що призводять до відхилень у розвитку особистості неповнолітнього, і своєчасно усувати ці несприятливі дезадаптивні впливи;

- своєчасна діагностика асоціальних відхилень у поведінці неповнолітніх та диференційований підхід у підборі виховних і профілактичних засобів корекції психолого-педагогічних прийомів поведінкових відхилень.

Тому існує потреба у систематичному аналізі особистісних, психосоціальних та психопедагогічних факторів, що призводять до соціальної девіації у поведінці неповнолітніх, беручи до уваги те, які виховні та профілактичні заходи слід встановити та проводити для запобігання такій девіації. Раннє виявлення проблем у поведінці підлітків, систематичний аналіз природи їх виникнення, відповідна виховна та корекційна робота можуть перешкодити соціалізації підлітків.

Завдання попередження деструктивної поведінки підлітків у школі:

- формування ціннісного ставлення до правил життя та соціальних норм;
- формування цінностей здорового способу життя;
- розвиток позитивного сенсу життя та вміння ставити цілі (визначати мету);
- підвищення здібностей і соціальної успішності молоді у важливих сферах її діяльності (навчання, спорт, танці тощо);
- залучення осіб із позитивними соціальними цілями (поширення здорового способу життя серед дітей та молоді, дозвілля та ін.);
- вчасно коригувати невпорядковані міжособистісні стосунки та розвивати навички міжособистісного спілкування [55, с. 133-134].

Дослідники та практики рекомендують тристоронній підхід до запобігання руйнівній поведінці підлітків із трьома основними цілями:

- 1) Усунення факторів ризику;
- 2) Виявлення та розвиток особистих ресурсів (сильних сторін) підлітка (наприклад, позитивні думки, поведінка, гарний зовнішній вигляд,

чистота, працьовитість, успішність, уміння ввічливо спілкуватися з іншими, хобі та інші досягнення за інтересами тощо);

3) Створення безпечного та сприятливого середовища в контексті загального середнього навчального закладу [60, с. 265-266].

Перший підхід, усунення факторів, зосереджується на усуненні факторів ризику руйнівної поведінки та є найбільш часто застосовуваним підходом на практиці. У цьому контексті перед експертами постає завдання раннього виявлення та усунення шкідливих факторів, які підвищують ймовірність деструктивної поведінки підлітків, наприклад, підвищена тривожність через домашнє насильство, низький статус серед однолітків або загальне відсторонення/відторгнення.

Другий підхід полягає у виявленні та розвитку особистих ресурсів (сильних сторін) підлітків, таких як стійкість, соціальна компетентність (здатність/поведінка робити безпечний вибір у власній поведінці, приймати правильні рішення, брати відповідальність за свої дії, бути ефективним у спілкуванні та вирішенні). конфліктувати, висловлювати критику без образливих образ тощо). У той же час для підлітків важливо виробити способи ефективного реагування в стресових та/або конфліктних ситуаціях.

Третій підхід полягає у створенні безпечного та сприятливого середовища, яке сприятиме розвитку підлітка, наприклад підтримка з боку сім'ї або групи однолітків, до якої він належить, класного колективу тощо. Цей підхід є одним із найважливіших і перспективних у профілактиці деструктивної поведінки [58, с. 87-88].

Нездатність помітити перші ознаки девіантності та проблеми з вихованням може призвести до затримки розвитку дитини, внаслідок чого девіантність швидко перетвориться на хронічний розлад поведінки. Тому для попередження агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами суспільства, пошуку інших мирних шляхів вирішення конфлікту. Також важливі навички командної роботи. Провідна роль у профілактиці та корекції агресивної поведінки дітей і

підлітків належить сім'ї та батькам. Але дуже важливі вчителі і, звичайно, психологи. Можна розробити деякі рекомендації щодо виховної та корекційної роботи з підліткової агресії [56, с. 381-382]:

- завдання формування соціально адаптованої і морально зрілої особистості підлітка ускладнюється необхідністю подолання невпевненості, корекції самооцінки, збереження почуття власної гідності;

- одним із ефективних способів підвищення самооцінки підлітків є проведення психологами індивідуальних бесід з ними за результатами психологічної діагностики, обговорення їхніх особистісних особливостей, здатності розвивати сильні сторони та долати наявні проблеми. Увага до особистості учнів слугує психологічній реабілітації;

- індивідуальна робота педагога-психолога з підлітками є однією з основних форм корекції протестної поведінки, оскільки дозволяє виявити причини агресії, налагодити зв'язки, сформувати почуття довіри та застосувати елементи раціональної терапії, навчання психології дитини – спосіб вираження агресивних емоцій;

- метою групової роботи з агресивними підлітками має бути відновлення духовної цілісності особистості шляхом нормалізації її міжособистісних стосунків у групі, вдома, у спілкуванні з педагогами;

- виявлення підлітків з формами агресивної поведінки та визначення основних причин такої поведінки необхідно обговорити з психологами, педагогами та класними керівниками з метою розробки відповідних виховних стратегій та пошуку шляхів перетворення агресивної поведінки в соціально прийнятну діяльність: спорт та інші змагання, молодіжні вільні рухи (пошук, збирання колекцій, охорона природи тощо);

- особливого місця заслуговує робота психологів з батьками учнів: з'ясування ролі сімейних стосунків і методів виховання у виникненні агресивних реакцій і протестних форм поведінки, особливо впливу на таку поведінку фізичних покарань, пригнічення самостійності підлітків і поширеності стилів виховання [59, с. 638-639];

– існує потреба в психосоціалній освіті батьків для вдосконалення їхніх психопедагогічних здібностей та роз'яснення важливості психологічної допомоги у вирішенні конфліктів з підлітками.

Отже, вирішальним фактором у розробці психологічних рекомендацій є їх своєчасність використання на ранніх етапах, що допоможе уникнути високих показників за рівнем прояву агресії і позитивно впливатиме на формування міжособистісних відносин в шкільному колективі.

Висновки до другого розділу

При проведенні експериментального дослідження було виконано низку завдань: підбрано методичний інструментарій, до якого увійшли: методика «Діагностика показників і форм агресії» за адапт. А.К. Осницького (для визначення домінуючого виду агресії), методика «Діагностики міжособистісних відносин» Т. Лірі (для встановлення міжособистісних зв'язків серед підлітків) та методика «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников, додатково було проведено остаточну авторську діагностику для кращого розуміння підлітками власної побудови стосунків і типів взаємодії. Також було сформульовано структуру емпіричного дослідження, сформовано вибірку, визначено мету та завдання дослідження, використано математично-статистичну обробку даних для підтвердження достовірності і взаємозалежності отриманих показників.

Проаналізувавши та інтерпретувавши отримані результати дослідження, виявив, що найвищі результати отримано за шкалою «вербальної» та «фізичної» агресії та «відчуттям провини (аутоагресія)». Найнижчі результати були отримані за шкалою «вербальна» та «непряма» агресія, де підлітки мають середній рівень агресивної поведінки, прагнуть до встановлення близьких стосунків з оточуючими, зливаються в групи, але потребують контролю та керівництва ззовні. Підлітки з більш високим рівнем агресивної поведінки не прагнуть вступати в групу, але потребують використання контролю та сили для

формування стосунків з іншими. У ході дослідження було виявлено типи міжособистісної взаємодії і агресії серед підлітків. Основні типи відносин: дружелюбний та альтруїстичний. Найвищі показники за шкалою агресивної поведінки: фізична агресія, вербальна агресія, роздратування та відчуття провини. На основі отриманих результатів дослідження щодо зниження агресії підлітків, батьків та педагогів розроблено практичні рекомендації, які дозволяють впливати на формування ставлення підлітків один до одного та стримувати прояви агресивної поведінки (контролювати їх).

ВИСНОВКИ

Слід зауважити, що підлітковий вік є одним із найскладніших періодів розвитку особистості, який багато в чому визначає все подальше життя людини. Саме в підлітковому віці формується характер та інші основи особистості. Необхідно враховувати внутрішнє бажання підлітків звільнитися від любові та контролю близьких та вчителів – це прагнення часто призводить до загального заперечення духовних цінностей і стандартів життя старших поколінь. З іншого боку, дедалі очевиднішими стають недоліки виховної роботи з молоддю. Особливе значення в цьому відношенні має вплив агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі. Міжособистісні стосунки охоплюють широкий спектр явищ, але головним модератором стабільності, глибини та унікальності відносин є потяг однієї людини до іншої. Тому статус «задоволеність-незадоволеність» є основним критерієм оцінки цих відносин.

Базуючись на аналізі літератури та емпіричних даних, спрямованих на вивчення особливостей впливу агресивної поведінки на міжособистісні стосунки у шкільному колективі, можна зробити такі висновки:

- 1) На основі теоретико-методологічного аналізу літератури було досліджено сутність поняття «агресія», що визначає неявний протест проти стану справ, ситуація, в якій підліток відмовляється виконувати, висловлюючи несхвалення на певні заборони. У теоретичному аналізі підліткових міжособистісних стосунків у науковій літературі визначено психологічні особливості підліткового віку, розкрито поняття та природу груп, проаналізовано поняття підліткових міжособистісних стосунків. Підлітки набувають досвіду соціальної взаємодії в групі однолітків як соціальної моделі. Соціалізація підліткових колективів – це процес засвоєння і закріплення соціальних норм і відносин, як частина подвійного процесу соціалізації-індивідуалізації, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії.

2) Визначили основні психологічні підходи до вивчення агресивної поведінки у підлітковому віці, а саме: інстинктивна теорія (З. Фрейд, К. Лоренц); фрустраційна теорія (Д. Доллард, Н. Міллер); теорія перенесення збудження (Д. Зільман); теорія соціального научіння (А. Бандура); когнітивні теорії агресивної поведінки (Л. Берковіц). Різноманітність причин агресії зумовлює наявність різних підходів до пояснення компонентів агресивної поведінки. Найважливішими компонентами агресивної поведінки є пізнання, афект, воля та власне поведінка.

3) Сутність взаємозв'язку впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі характеризується вузьким колом учасників, безпосередністю, індивідуальною спрямованістю. Функції міжособистісного спілкування різноманітні, в основному відображають можливість впливу на емоційний стан і діяльність учасників спілкування, а також свідчать про обмін інформацією та встановлення зв'язків у процесі спілкування. Основними передумовами виникнення агресивної поведінки є такі фактори, як: мікрофактори (сім'я), мезофактори (суспільство), макрофактори (ЗМІ) та індивідуальні особливості підлітка.

4) Емпірично дослідили взаємозв'язок впливу рівня агресивної поведінки підлітків на міжособистісні відносини у шкільному колективі. У дослідженні приймали участь 30 респондентів, віком від 12 до 13 років (7-8 класи), з них 19 дівчат та 11 хлопців, базою дослідження виступила Очаківська ЗОШ №2. Найвищі результати були отримані за шкалами «вербальної агресії» (49 %), «фізичної агресії» (31 %) та «відчуття провини (аутоагресія)» (43 %). Найнижчі результати отримані за шкалами «непрямої агресії» (53 %) та «негативізму» (45 %), що демонструє домінуючі типи поведінки серед підлітків. Загальний показник «індекс агресії» та показник «індекс ворожості» як дві незв'язані вибірки в значенні $t_{емп.} = 3,8$ при $t_{крт.} = 2,66$ ($p \leq 0,01$). За розрахунком критерію Пірсона було проведено ряд розрахунків на взаємозалежність домінуючих типів взаємодії, а саме: «підозрілості»

–«непрямої агресії» ($r = 0,09$; $p \leq 0,01$); «образа» – «фізична агресії» ($r \leq 0,01$; $p \leq 0,01$); роздратованості» – «фізична агресія» ($r = - 0,13$ при $p \leq 0,01$).

Високий рівень за такими типами міжособистісної взаємодії: «домінуючий» (47 %), «агресивний» (44 %) та «залежний» (43 %). Показники за шкалами «дружелюбний» (30 %), «незалежний» (27 %) та «альтруїстичний» (33 %) знаходяться на помірному рівні при високому показнику агресивності. Найнижчим показником серед підлітків з підвищеною агресивністю виявилася такі типи, як: «недовірливий» (27 %) та «покірний» (30 %). Було встановлено взаємозалежність між парами типів міжособистісної взаємодії: «агресивний» – «домінуючий» ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$); «агресивний» – «недовірливий» ($r = 0,26$; $p \leq 0,01$); «агресивний» – «незалежний» ($r = 0,32$; $p \leq 0,01$); негативна кореляція була встановлена за парою «агресивний» – «покірний» ($r = - 0,54$; $p \leq 0,01$) та «незалежний» – «покірний» ($r = - 0,18$; $p \leq 0,01$).

За дослідження вираженої та потребуючої поведінки було встановлено, що рівень «включеності» та «дружелюбного» типу взаємодії мають позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,21$; $p \leq 0,01$). Показник «контролю» є потребуючим видом поведінки (57 %), зв'язок «контролю» та «залежного» типу взаємодії має позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,16$; $p \leq 0,01$). Показник «афект» як виражена поведінка у 60 % респондентів, при взаємозалежності показників «афекту» та «залежного» типу взаємодії ($r = 0,22$; $p \leq 0,01$). Основні категорії, які вдалося виокремити за авторською методикою: підлітки відчують приналежність до групи, мають гарні стосунки з іншими, позитивно налаштовані до інших, вміють встановлювати контакт, виходять з стосунків не травмовані та мають власні «працюючі» стратегії поведінки при побудові спілкування.

5) Розроблені психологічні рекомендації, щодо профілактики та оптимізації рівнів агресивної поведінки у підлітковому віці розроблені таким чином, що вже на ранніх етапах виникнення проявів агресивної поведінки можна підвищити ефективність ранньої профілактики, але необхідно враховувати головні аспекти: несприятливі фактори і десоціалізуючі впливи

найближчого оточення та своєчасну діагностику асоціальних відхилень у поведінці підлітка. Практичні рекомендації, дозволяють впливати на формування ставлення підлітків один до одного та контролювати прояви агресивної поведінки позитивно підкріплюючи її вплив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна поведінка підлітків. *Теоретичні засади, соціальна профілактика та стратегії корекційної роботи* / за ред. Т. Наумович. Київ, 2019. 112 с.
2. Актуальні проблеми сімейного насильства: монографія / за ред. проф. Т.О. Перцевої та проф. В.В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
3. Алексєєва М.Л., Дригус М.Т. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. Київ: Знання, 2020. 216 с.
4. Аносова А.В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. Ч. 2. Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї і дитини / за ред.: Т.М. Журавель. Київ, 2019. 352 с.
5. Бандура А. Підліткова агресія. Київ, 2020. 509 с.
6. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи: монографія О.В. Безпалько. Київ: Науковий світ, 2019. 363 с.
7. Берестюк М. Основні форми агресивної поведінки учнів ПТНЗ. *Соціальний педагог*. 2020. № 5. С. 18–19.
8. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. Київ, 2019. 512 с.
9. Берон Р., Річардсон Д. Агресія. Київ, 2018. 352 с.
10. Бісалієв Р.В., Кубекова А.С. Психологічні аспекти агресії і агресивної поведінки: сучасний стан. *Сучасні проблеми науки та освіти*. 2019. №2. С. 1–7.
11. Бугаєць Т.І. Попередження та подолання насильства щодо дітей: налагодження міжвідомчої співпраці та координація дій методичні матеріали для проведення дводенного тренінгу для мультидисциплінарних команд. Київ: ВГЦ «Волонтер» – Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, 2020. 123 с.

12. Вайнола Р.Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки / за ред. С.О. Сисоєвої. Запоріжжя. ХНРБЦ, 2018. 460 с.
13. Гогіцаєва О.У. Динаміка міжособистісних відносин підлітків. *Вектор науки ТГУ*. 2018. №4. С. 37–41.
14. Гулевич Т. Знущання та агресія у школі. *Психолог*. 2020. Вип. 40. С. 8–10.
15. Діагностика рівня агресивності Басса-Дарки. URL: http://psylab.info/методика_Басса_-_Дарки (дата звернення: 10.02.2023)
16. Дідківська Г.В. Сімейне неблагополуччя в системі детермінантів злочинності неповнолітніх в Україні. Вінниця, 2020. 206 с.
17. Жажіна О.С. Діагностика стадій міжособистісних відносин підлітків у навчальній групі. *Вісник гуманітарної академії*. Полтава, 2018. №1. С. 41–53.
18. Жигайло Н.І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів: Новий Світ – 2000, 2020. 256 с.
19. Журавель Т.В. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. *Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною*: матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару м. Запоріжжя, 20 березня 2018 р. Запоріжжя: НЗУ, 2018. С. 26–28.
20. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посібник / за ред. В.Л. Андрєєнкова. Київ. 2020. 196 с.
21. Кабанцева А.В., Корнеєва О.Л. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження: навч.-метод. посібник. Київ: КВІЦ. 2018. 136 с.
22. Капська А. Й., Грищенко С.В. Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ: Слово, 2021. 248 с.
23. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. навч.-метод. посіб. Київ: УДЦССМ, 2021. 220 с.
24. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4 (42). С. 104–110.

25. Кон І.С. Психологія старшокласника. Київ, 2020. URL: <http://psychologylib/books/item> (дата звернення: 10.02.2023).
26. Левандівська Л.В. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки в старшому підлітковому віці. Київ: Концепт, 2020. №1. С. 1–6.
27. Ломова Т.О. Особливості взаємозв'язку стратегії поведінки у конфлікті та соціальних очікувань особистості в малій соціальній групі. *Наукові праці Харківського національного технічного університету. Педагогіка*. 2019. Вип. 1. С. 217–223.
28. Мелоян А.Е. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. *Психологія. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди*. Харків. 2020. Вип. 7. С. 126–130.
29. Методика діагностики міжособистісних відносин (адаптація А.А. Рукавишников). URL: <http://psylab.info/> (дата звернення: 10.02.2023)
30. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі. URL: http://psylab.info//Методика_міжособистісних_відносин_Лірі (дата звернення: 11.02.2023).
31. Мойсеева О. Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч.-метод. посіб. Київ: КММ, 2020. 128 с.
32. Невінчаний С.В. Поняття агресивної поведінки в сучасній психології. *Наука і сучасність*. 2019. №10. С. 301–309.
33. Нурмухаметова І.Ф., Галяутдінова С.І. Розуміння агресивності і вікова динаміка її проявів. *Вісник Башкирського університету*. 2019. № 14. С. 132–139.
34. Павелків В.Р. Аналіз специфіки стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка. Київ: Главник, 2019. Вип. 26. С. 273–282.
35. Павелків В.Р. Динаміка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками в умовах продуктивного розвивального середовища.

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Київ. 2019. Вип. 6. С. 236–244.

36. Павелків В.Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. *Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Київ: Міленіум, 2020. Вип. 12. С. 115-118.

37. Павелків В.Р. Розробка комплексу методик психодіагностики відхильної поведінки підлітків. *Наука і освіта*. Одеса, 2018. № 6. С. 197–199.

38. Павелків В.Р. Ситуативний фактор агресивності у самосвідомості підлітка зб. наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Рівне: РДГУ, 2018. С. 145–148.

39. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. посібник для освітян / за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ: К.І.С. 2020. 242 с.

40. Психологія міжособистісних відносин. URL: <https://psyera.ru/2811/psihologiya-mezhlichnostnyh-otnosheniya> (дата звернення: 08.02.2023).

41. Реан А.А. Сім'я як фактор профілактики та ризику віктимної поведінки. *Національний психологічний журнал*. 2019. № 17. С. 3–8.

42. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології. *Досвід особистісно орієнтованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату. навч.-метод. посіб.* Київ: Ніка-Центр, 2018. 204 с.

43. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції: навч. посіб. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-200190.html> (дата звернення: 09.03.2023)

44. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції. 2020. 96 с.

45. Семенюк Л.М. Хрестоматія з вікової психології. *Інститут практичної психології*. 2020. 304 с.

46. Суботіна Н.Д. Природні і соціальні складові агресії. *Гуманітарний вектор*. 2020. Вип. 4. С. 88–99.
47. Тригуба В.В. Дослідження міжособистісних стосунків підлітків з різними рівнями прояву агресії. *Психологічна наука в XXI столітті: перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конф., м. Миколаїв 25. квітня 2023 р. С. 85-88.
48. Тригуба В.В. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у взаємодії з однолітками. *Молодь у сучасній психології*: матеріали XII Всеукраїн. наук.-практ. конф., м. Суми, 20 квітня 2023 р. Суми. 2023. С. 115-118.
49. Тропина Л.Б. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки старших підлітків. *Концепт*. 2020. Вип. 8. С. 1–5.
50. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів. *Психолог*. 2009. № 35. С. 17–23.
51. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і світ*. № 1-2. С. 39–42. URL: <http://surl.li/eyddd> (дата звернення: 18.02.2023).
52. Шестакова О.Г., Дорфман Л.Я. Агресивна поведінка та агресивність особистості. *Освіта і наука*. 2020. Вип. 7. С. 51–66.
53. Яковенко А.О. Проблема агресії в західній психологічній науці. *Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Вісник. Серія: Військово-спеціальні науки*. Київ, 2021. Вип. 4. С. 76–80.
54. Якса Н.В. Соціально-педагогічний тезаурус: словник. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 154 с.
55. Berkowitz L. Weapons as Aggression Existing Stimuls. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2020. № 7. P. 133–138.
56. Bower G. Principles of Psychology Today. Trait Theories. Random House. Ney York, 2020. P. 381–382.
57. Clare E. A Comprehensive Overview of the Physical Health of the Adolescent Brain Cognitive Development Study Cohort at Baseline. *Frontiers in Pediatrics*. 2021.

58. Compas B., Connor-Smith J. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. 2021. P. 87–127.
59. Cramer P. Defense mechanism and Coping strategies: What's the difference? 2019. P. 638–646.
60. David J., Suls J. Coping efforts in daily life: Role of big five traits and problem appraisals. 2020. Vol. 67. P. 265–294.
61. Endler N., Parker J. Assessment of Multidimensional Coping Task, Emotion and avoidance Strategies. *Psychological Assessment*. 2020. Vol. P. 50–60.
62. Erikson K. *New Species of Trouble : Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. NY. 2021.
63. Feshbach S. Dynamics and Aggression. *American Psychologist*. 2019. № 17. P. 227–232.
64. Goodwin J. The etiology of combat-related PTSD. In: Williams T. (Ed). *Posttraumatic stress disorder : a handbook for clinicians*. Cincinnati : DC DAV. 2020.
65. Greenberger E., Steinberg L. *When teenagers work. The psychological and social costs of adolescent employment*. N.Y. Basic Books. 2020.
66. Greenglass E. Work stress, coping and social support: Implications for women's occupational well-being. 2019. P. 85–96.
67. Hahn S. The effects of locus of control on daily exposure, coping and reactivity to work interpersonal stressors: A diary study. 2020. Vol. 29. P. 729–748.
68. Inkeles A., Leiderman H. An approach to the study of psychosocial maturity. *International Journal of Comparative S*. 2021. Vol.39. Issue 1. P. 52–76.
69. Kohlberg L. *Essays in Moral Development*. Vol. II. The psychology of moral development. N.Y.: Harper & Row. 2020.
70. Levinson D. *The seasons of a man's life*. New York. Knopf. 2021.
71. Loevinger J. Stages of personality development. *Handbook of Personality Psychology* / eds. By R. Hogan, J. Johnson & S. Briggs. San Diego: Academic Press. 2020.

72. Marcia J. Identity in adolescence // Handbook of adolescence psychology / ed. By J. Adelson. NY: Wiley. 2020.
73. Mead G.H. The philosophy of the present / ed. By A.Murphy. Chicago. 2019.
74. Miller P., Ingham J., Davidson S. Live events, symptoms and social support. 2019. Vol. 20. P. 515–522.
75. Moss R., Schaeffer J. Life transitions and crises. New York. 2021. P. 3–28.
76. Oyserman D. Self-Concept and Identity. *The Blackwell Handbook of Social Psychology. Intraindividual Processes* / ed. By A. Tesser and N. Schwarz. L. Blackwell Publishings. 2020. P. 499–517.
77. Preventing Disruptive Behavior in Early Elementary Schoolchildren: Impact of a Universal Classroom-Based Preventive Intervention. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/18507696.pdf> (дата звернення 17.03.2023)
78. Ritchie Sh. Self-Report of Parenting Style Socioeconomic Status and Psychological Functioning in a Community Sample of 13-15-year-old Students. 2020.
79. The American Psychological Association. URL: <http://surl.li/ghdze> (дата звернення 15.02.2023)
80. Supporting Disadvantaged Students and Schools. 2020. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264130852-en> (дата звернення 01.04.2023)

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

Інструкція: Прочитуючи запропоновані твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому способу життя, і відповідайте одним з чотирьох можливих відповідей: «так», «мабуть, так», «мабуть, немає», «ні».

1. Часом не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноді можу поклепати про людей, яких не люблю.
3. Легко гарячуся, але легко і заспокоююся.
4. Якщо мене не попросити по-хорошому, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені покладене.
6. Знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо трапляється обдурити кого-небудь, випробовую розкаяння совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людини.
10. Ніколи не гарячуся настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться порушити його.
13. Інші майже завжди уміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене доброзичливіше, ніж я цього чекаю.
15. Часто буваю не згоден з людьми.

16. Іноді на думку приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь ударить мене, я не відповім йому тим же.
18. У роздратуванні лясаю дверима.
19. Я дратівливіший, ніж здається з боку.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я поступаю йому наперекір.
21. Мене небагато засмучує моя доля.
22. Думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Не можу утриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Що ухиляються від роботи повинні переживати почуття провини.
25. Хто ображає мене або мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди будують з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожного тижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато хто заздрить мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, коштують того, щоб їх клацнули по носу.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось намагається вивести мене з себе, я не звертаю на нього уваги.
37. Хоча я і не показую цього, іноді мене гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не вдаюся до сильних виразів.
40. Хочеться, щоб мої гріхи пробачили.

41. Рідко даю здачу, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Ображаюся, коли іноді виходить не здається.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що згодом жалкую.
48. Якщо розсерджуся, можу ударити кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було спалахів гніву.
50. Часто відчуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше за інших.
56. Можу пригадати випадки, коли був настільки злий, що хапав першу річ, що попалася під руку, і ламав її.
57. Іноді відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя зі мною поступає несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорять правду, але тепер цьому не вірю.
60. Лаюся тільки від злості.
61. Коли поступаю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.

65. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
66. Не умію поставити людини на місце, навіть якщо він цього заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести до бійки.
69. Не засмучуюся із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розсердити або образити мене.
71. Часто просто загрожую людям, не збираючись виконувати загрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У спорі часто підвищую голос.
74. Прагну приховувати погане відношення до людей.
75. Краще погоджуся з чим-небудь, чим стану сперечатися.

Ключ для обробки результатів

При збігу номера питання і типу відповіді (так/ні) показнику привласнюється значення 1, при неспівпаданні – 0.

1. *Фізична агресія* – використання фізичної сили проти іншої особи: 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+. До =11.

2. *Вербальна агресія* – вираз негативних відчуттів як через форму (сварка, крик, виск), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (загроза, прокляття, лайка): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-. До =8.

3. *Непряма агресія* — використання обхідним шляхом направлених проти інших осіб сплетень, жартів і прояв ненаправлених, неврегульованих вибухів люті (у крику, тупанні ногами і т. п.): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+. К= 13.

4. *Негативізм* – опозиційна форма поведінки, направлена зазвичай проти авторитету і керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правив, законів: 4+, 12+, 20+, 28+, 36-. До =20.

5. *Роздратування* – схильність до роздратування, готовність при щонайменшому збудженні вилитися в запальності, різкості, грубості: 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+. До = 9.

6. *Підозрілість* – схильність до недовіри і обережного відношення до людей, що виникають з переконання, що ті, що оточують мають намір заподіяти шкоду: 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-. До = 11.

7. *Образа* – прояви заздрості і ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву, незадоволеність кимось саме або всім світом за дійсні або уявні страждання: 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+. До = 13.

8. *Відчуття провини, або (аутоагресія)* – відношення і дії по відношенню до себе і що оточує, що виникають з можливого переконання самого обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, поступає недобре: шкідливо, злобно або безсовісно: 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+. До = 11.

Сумарні показники:

(«1» + «2» + «3»): 3 = ИА – індекс агресивності;

(«6» + «7»): 2 = ВЕРБ – індекс ворожості.

Обробка результатів

При обробці даних відповіді «та і «подаруй, та» об'єднуються – підсумовуються як відповіді «так» (+); відповіді «ні» і «подаруй, ні» підсумовуються як відповіді «ні» (-). Сума балів, помножена на коефіцієнт До, вказаний при кожному параметрі агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення – нормовані – значення кожного показника і двох сумарних індексів.

Додаток Б

Методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостерігається поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих (з боку), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «Я». Відповідно до цих рівнів діагностики змінюється інструкція відповідей.

Різні напрямки діагностики дозволяють визначати тип особистості, а також зіставляти дані щодо окремих аспектів, наприклад, «соціальне Я», «реальне Я», «мої партнери» тощо.

Методика може бути представлена опитуваному або списком (за алфавітом або у випадковому порядку), або на окремих картках. Йому пропонується відзначити ті твердження, які відповідають його уявленню про себе, відносяться до іншої людини або її ідеалу.

Інструкція: Перед Вами опитувальник, який містить різні характеристики. Слід уважно прочитати кожен характеристику і подумати, чи вона відповідає вашому уявленню про себе. Якщо так, то в реєстраційному бланку перекресліть хрестом відповідну порядковому номеру характеристики цифру. Якщо «Ні», то не робіть жодних позначок у реєстраційному бланку. Постарайтеся виявити максимальну уважність та відвертість, щоб уникнути повторного обстеження.

Примітка: Методика може бути використана для оцінки поведінки, що спостерігається (тобто поведінки в оцінці оточуючих («погляд з боку»)). Тоді інструкція буде виглядати так:

Перед Вами опитувальник, який містить різні характеристики. Слід уважно прочитати кожен характеристику і подумати, чи Ви можете віднести її до N (обстежуваній людині). Якщо так, то в реєстраційному бланку перекресліть хрестом відповідну порядковому номеру характеристики цифру. Якщо «Ні», то не робіть жодних позначок у реєстраційному бланку. Постарайтеся виявити максимальну уважність та відвертість, щоб уникнути повторного обстеження.

Тестовий матеріал

I

1. Інші думають про нього прихильно.
2. Створює враження на оточуючих.
3. Вміє розпоряджатися, наказувати.
4. Вміє наполягти своєму.

II

5. Має почуття власної гідності.
6. Незалежний.
7. Здатний сам подбати про себе.
8. Може виявити байдужість.

III

9. Чи здатний бути суворим.
10. Суворий, але справедливий.
11. Може бути щирим.
12. Критичний до інших.

IV

13. Любить поплакатись.
14. Часто сумний.
15. Чи здатний виявити недовіру.
16. Часто розчаровується.

V

17. Чи здатний бути критичним до себе.
18. Чи здатний визнати свою неправоту.
19. Охоче підкоряється.
20. Поступливий.

VI

21. Шляхетний.
22. Захоплений і схильний до наслідування.
23. Шановний.
24. Той, хто шукає схвалення.

VII

25. Здатний до співробітництва.

26. Прагнути ужитися з іншими.

27. Доброзичливий, доброзичливий.

28. Уважний та лагідний.

VIII

29. Делікатний.

30. Схвалюючий.

31. Чуйний до закликів про допомогу.

32. Безкорисливий.

I

33. Чи здатний викликати захоплення.

34. Користується повагою в інших.

35. Має талант керівника.

36. Полюбляє відповідальність.

II

37. Впевнений у собі.

38. Самовпевнений і наполегливий.

39. Діловий і практичний.

40. Любить змагатись.

III

41. Суворий і крутий, де треба.

42. Невблаганний, але неупереджений.

43. Дратівливий.

44. Відкритий та прямолінійний.

IV

45. Не терпить, щоби їм командували.

46. Скептичний.

47. На нього важко справити враження.

48. Вразливий, педантичний.

V

49. Легко бентежиться.
50. Невпевнений у собі.
51. Поступливий.

52. Скромний.

VI

53. Часто вдається по допомогу інших.
54. Дуже шанує авторитети.
55. Охоче приймає поради.
56. Довірливий і прагне радувати інших.

VII

57. Завжди люб'язний у поводженні.
58. Дорожить думкою оточуючих.
59. Комунікабельний і уживливий.
60. Добросердечний.

VIII

61. Добрий, що вселяє впевненість.
62. Ніжний та м'якосерцевий.
63. Любить дбати про інших.
64. Безкорисливий, щедрий.

I

65. Любить давати поради.
66. Здійснює враження значущості.
67. Начальственно-наказовий.
68. Владний.

II

69. Хвастливий.
70. Гордовитий і самовдоволений.
71. Думає лише про себе.
72. Хитрий та розважливий.

III

73. Нетерпимий до помилок інших.
74. Своєкорисливий.
75. Відвертий.
76. Часто недружелюбний.

IV

77. Озлоблений.

78. Скаржник.

79. Ревнивий.

80. Довго пам'ятає образи.

V

81. Схильний до самобичування.

82. Сором'язливий.

83. Безініціативний.

84. Короткий.

VI

85. Залежний, несамостійний.

86. Любить підкорятися.

87. Надає іншим ухвалювати рішення.

88. Легко потрапляє в халепу.

VII

89. Легко підпадає під вплив друзів.

90. Готовий довіритися будь-кому.

91. Прихильний до всіх без розбору.

92. Усім симпатизує.

VIII

93. Прощає все.

94. Переповнений надмірним співчуттям.

95. Великодушний і терпимий до недоліків.

96. Прагне заступатися.

I

97. Прагне успіху.

98. Чекає на захоплення від кожного.

99. Розпоряджається іншими.

100. Деспотичний.

II

101. Сноб (судить про людей за рангом і достатком, а не за особистими якостями).

102. Марнославний.

103. Егоїстичний.

104. Холодний, черствий.

III

105. Уїдлиий, глузливий.
 106. Злісний, жорстокий.
 107. Часто гнівливий.
 108. Непритомний, байдужий.

IV

109. Злопам'ятний.
 110. Проїняті духом протиріччя.
 111. Впертий.
 112. Недовірливий та підозрілий.

V

113. Несміливий.
 114. Сором'язливий.
 115. Вирізняється надмірною
 готовністю підкорятися.
 116. М'якотілий.

VI

117. Майже ніколи нікому не
 заперечує.

118. Ненав'язливий.

119. Любить, щоб його опікувалися.

120. Надмірно довірливий.

VII

121. Прагне здобути розташування
 кожного.

122. З усіма погоджується.

123. Завжди доброзичливий.

124. Усіх любить.

VIII

125. Занадто поблажливий до
 оточуючих.

126. Намагається втішити кожного.

127. Дбає про інших на шкоду собі.

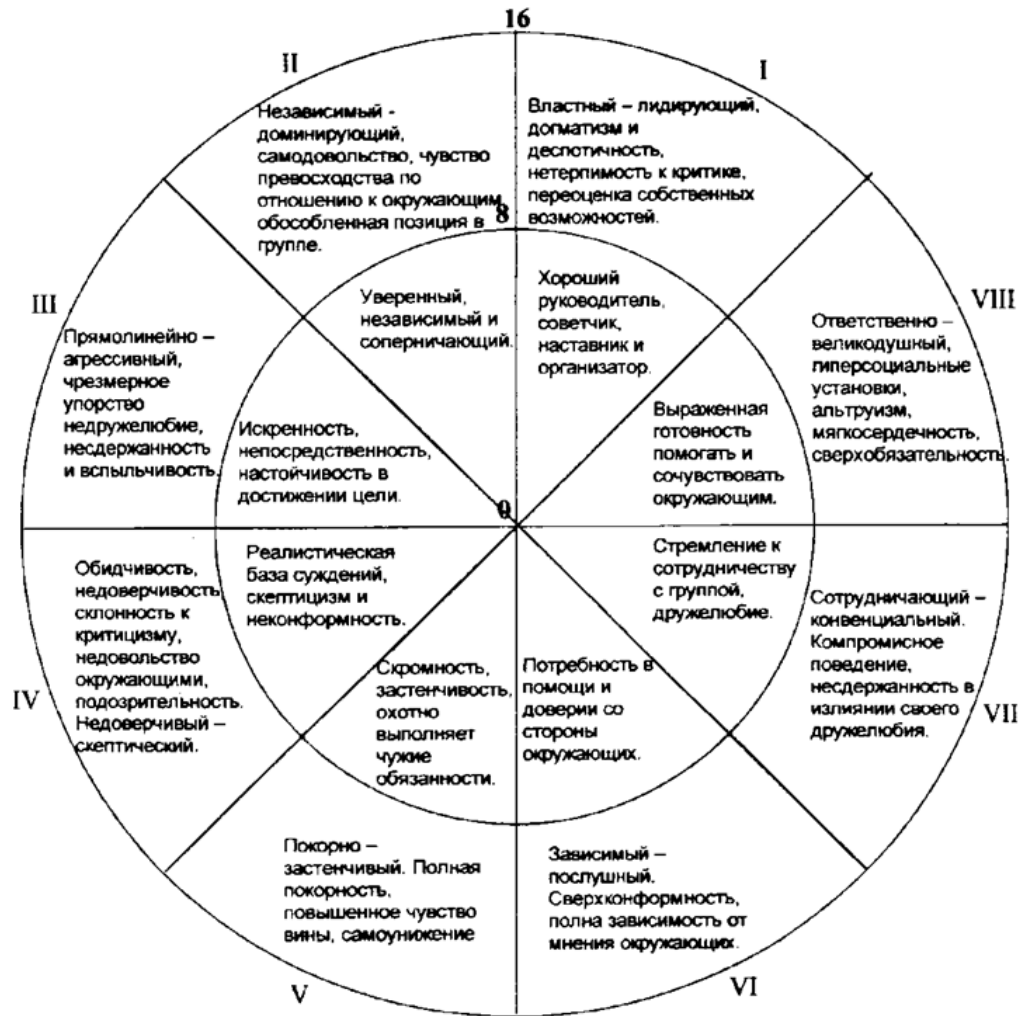
128. Псує людей надмірною
 добротою.

Регістраційний бланк

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32
33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48
49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64
65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96
97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112
113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128
I				II				III				IV			
V				VI				VII				VIII			

Опрацювання результатів

Здійснюється підрахунок балів по кожній октанті за допомогою наведеного нижче ключа до опитувальника. За кожну відповідь «Так» (тобто викреслений у реєстраційному бланку) додається 1 бал.

Векторы:

V – Доминирования

G – Доброжелательности

$$V = I - V + 0,7(II + VIII - VI - IV)$$

$$G = VII - III + 0,7(VIII + VI - IV - II)$$

Ключ

I октанта – 1, 2, 3, 4, 33, 34, 35, 36, 65, 66, 67, 68, 97, 98, 99, 100.

II октанта – 5, 6, 7, 8, 37, 38, 39, 40, 69, 70, 71, 72, 101, 102, 103, 104.

III октанта – 9, 10, 11, 12, 41, 42, 43, 44, 73, 74, 75, 76, 105, 106, 107, 108.

IV октанта – 13, 14, 15, 16, 45, 46, 47, 48, 77, 78, 79, 80, 109, 110, 111, 112.

V октанта – 17, 18, 19, 20, 49, 50, 51, 52, 81, 82, 83, 84, 113, 114, 115, 116.

VI октанта – 21, 22, 23, 24, 53, 54, 55, 56, 85, 86, 87, 88, 117, 118, 119, 120.

VII октанта – 25, 26, 27, 28, 57, 58, 59, 60, 89, 90, 91, 92, 121, 122, 123, 124.

VIII октанта – 29, 30, 31, 32, 61, 62, 63, 64, 93, 94, 95, 96, 125, 126, 127, 128.

Отримані бали переносяться на дискограму, при цьому відстань від центру кола відповідає числу балів по даній октанті (від 0 до 16). Кінці векторів з'єднуються та утворюють особистісний профіль.

За формулами визначаються показники за основними факторами: «домінування» та «дружелюбність»:

$$\text{Домінування} = (I - V) + 0,7 \times (VIII + II - IV - VI)$$

$$\text{Доброзичливість} = (VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$$

Якісний аналіз отриманих даних проводиться шляхом порівняння дискограм, що демонструють різницю між уявленнями різних людей.

Інтерпретація

Максимальна оцінка рівня – 16 балів, але вона поділена на 4 ступені виразності відношення:

- 0 – 4 бали – низька;
- 5 – 8 балів – помірна адаптивна поведінка;
- 9 – 12 балів – висока;
- 13 – 16 балів – екстремальна екстремальна поведінка до патології.

Методика «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников

Інструкції. Опитувальник призначений з метою оцінки типових способів вашого ставлення до людей. По суті тут немає правильних і неправильних відповідей, правильна кожна правдива відповідь. Іноді люди прагнуть відповідати на питання так, як, на їхню думку, вони мали б поводитися. Однак у цьому випадку нас цікавить, як ви поведетеся насправді.

Деякі питання дуже схожі одне на одного. Але все-таки вони мають на увазі різні речі. Відповідайте, будь ласка, на кожне запитання окремо, незважаючи на інші питання. Час відповіді на запитання не обмежений, але не розмірковуюйте надто довго над будь-яким питанням.

Для кожного затвердження виберіть відповідь, яка найбільше вам підходить:

(1) Зазвичай (2) Часто (3) Іноді (4) З нагоди (5) Рідко (6) Ніколи

1. Прагну бути разом з усіма.
2. Надаю іншим вирішувати питання, що необхідно буде зробити.
3. Стаю членом різних груп.
4. Прагну мати близькі стосунки з рештою членів груп.
5. Коли випадає нагода, я схильний стати членом цікавих організацій.
6. Допускаю, щоб інші впливали на мою діяльність.
7. Прагну влитися у неформальне суспільне життя.
8. Прагну мати близькі та серцеві стосунки з іншими.
9. Прагну задіяти інших у своїх планах.
10. Дозволюю іншим судити про те, що я роблю.
11. Намагаюся бути серед людей.
12. Прагну встановлювати з іншими близькі та серцеві стосунки.
13. Маю схильність приєднуватися до інших щоразу, коли робиться щось разом.

14. Легко підкоряюся іншим.
15. Намагаюся уникати самотності.
16. Прагну брати участь у спільних заходах.

Для кожного з подальших тверджень виберіть одну з відповідей, яка означає кількість людей, які можуть впливати на вас або на які ваша поведінка може поширюватися. Відноситься до:

- (1) Більшості людей
 - (2) Багатьом
 - (3) Деяким людям (4) Кільком людям
 - (5) Одному двом людям
 - (6) Нікому
17. Прагну ставитись до інших приятельськи.
 18. Надаю іншим вирішувати питання, що необхідно буде зробити.
 19. Моє особисте ставлення до оточуючих – холодне та байдуже.
 20. Надаю іншим, щоб керували перебігом події.
 21. Прагну мати близькі стосунки з рештою.
 22. Допускаю, щоб інші впливали на мою діяльність.
 23. Прагну придбати близькі та серцеві стосунки з іншими.
 24. Дозволяю іншим судити про те, що я роблю.
 25. З іншими поводжуся холодно та байдуже.
 26. Легко підкоряюся іншим.
 27. Прагну мати близькі та серцеві стосунки з іншими.

Для кожного з подальших тверджень виберіть одну з відповідей, яка означає кількість людей, які можуть впливати на вас, або на які ваша поведінка поширюється.

- (1) Більшості людей
 - (2) Багатьом
 - (3) Деяким людям
 - (4) Кільком людям
 - (5) Одному двом людям
 - (6) Нікому
28. Люблю, коли інші запрошують мене брати участь у чомусь.

29. Мені подобається, коли решта людей ставиться до мене безпосередньо і сердечно.
30. Прагну чинити сильний вплив на діяльність інших.
31. Мені подобається, коли інші запрошують мене брати участь у своїй діяльності.
32. Мені подобається коли інші ставляться до мене безпосередньо.
33. У суспільстві інших прагну керувати перебігом подій.
34. Мені подобається, коли інші підключають мене до своєї діяльності.
35. Я люблю, коли інші поводяться зі мною холодно та стримано.
36. Прагну, щоб решта робила так, як я хочу.
37. Мені подобається, коли інші запрошують мене взяти участь у їхніх дебатах (дискусіях).
38. Я люблю, коли інші ставляться до мене по-дружньому.
39. Мені подобається, коли інші запрошують мене взяти участь у їхній діяльності.
40. Мені подобається, коли оточуючі ставляться до мене стримано.

Для кожного з подальших тверджень виберіть одну з наведених нижче відповідей.

(1) Зазвичай	(4) З нагоди
(2) Часто	(5) Рідко
(3) Іноді	(6) Ніколи

41. У суспільстві намагаюся грати чільну роль.
42. Мені подобається, коли інші запрошують мене брати участь у чомусь.
43. Мені подобається коли інші ставляться до мене безпосередньо.
44. Прагну, щоб інші робили те, що хочу.
45. Мені подобається, коли інші запрошують мене брати участь у своїй діяльності.

46. Мені подобається, коли інші ставляться до мене холодно та стримано.
47. Прагну сильно впливати на діяльність інших.
48. Мені подобається, коли інші підключають мене до своєї діяльності.
49. Мені подобається, коли решта людей ставиться до мене безпосередньо і сердечно.
50. У суспільстві намагаюся керувати перебігом подій.
51. Мені подобається, коли інші запрошують взяти участь у їхній діяльності.
52. Мені подобається, коли до мене ставляться стримано.
53. Намагаюся, щоб решта робила те, що я хочу.
54. У суспільстві керую перебігом подій.

Обробка результатів та інтерпретація

Ліворуч (зелені колонки) наводяться пункти шкал, праворуч – номери правильних відповідей. При збігу відповіді випробуваного з ключем – він оцінюється в один бал, при розбіжності – 0 балів.

Ключі для обробки шкал опитувальника

Ie		Cw		Ae	
1	1,2,3,4	2	1,2,3,4,5	4	1,2
3	1,2,3,4,5	6	1,2,3	8	1,2
5	1,2,3,4,5	10	1,2,3	12	1
7	1,2,3	14	1,2,3	17	1,2,3
9	1,2,3	18	1,2,3,4	19	3,4,5,6
11	1,2	20	1,2,3,4	21	1
13	1	22	1,2,3,4	23	1
15	1	24	2	25	3,4,5,6
16	1	26	2	27	1
Iw		Ce		Aw	

28	1,2	30	1,2,3,4	29	1
31	1,2	33	1,2,3,4,5	32	1,2
34	1,2	36	1,2,3	35	5,6
37	1	41	1,2,3,4,5	38	1,2,3
39	1	44	1,2,3,4	40	5,6
42	1,2,3	47	1,2,3,4,5	43	1
45	1,2,3	50	1,2,3,4	46	4,5,6
48	1,2,3,4	53	1,2,3,4	49	1
51	1,2,3	54	1,2,3	52	5,6

Бали коливаються від 0 до 9. Чим більше вони наближаються до екстремальних оцінок, тим більше застосування має такий опис поведінки:

Увімкнення:

- Іе – низьке означає, що індивід не почувається добре серед людей і буде схильний їх уникати;
- Іе – високе передбачає, що індивід почувається добре серед людей і матиме тенденцію їх шукати;
- Іw – низька передбачає, що індивід має тенденцію спілкуватися з невеликою кількістю людей;
- Іw – високе припускає, що індивід має сильну потребу бути прийнятним рештою і належати до них.

Контроль:

- Се - низьке означає, що індивід уникає прийняття рішень та взяття він відповідальності;
- Се – високе означає, що індивід намагається брати він відповідальність, поєднану з провідною роллю;
- Сw – низьке передбачає, що індивід не приймає контролю за собою;
- Сw – високе відображає потребу в залежності та коливання при прийнятті рішень;

Афект:

- Ae – низьке означає, що індивід дуже обережний під час встановлення близьких інтимних відносин;
- Ae – високий передбачає, що індивід має схильність встановлювати близькі чуттєві відносини;
- Aw – низьке означає, що індивід дуже обережний під час виборів осіб, із якими створює глибші емоційні відносини;
- Aw – високе типowo особам, які вимагають, щоб інші без розбору встановлювали із нею близькі емоційні відносини.

Від суми балів залежить ступінь застосування наведених вище описів:

0-1 і 8-9 - екстремально низькі та екстремально високі бали, поведінка матиме компульсивний характер.

0-2 2-3 та 6-7 - низькі та високі бали, і поведінка осіб описуватиметься у відповідному напрямку.

0-3 4-5 - прикордонні бали, і особи можуть мати тенденцію поведінки, описаної як низького, так високого «сирого» рахунки.

Ці оцінки зручно інтерпретувати з урахуванням середніх та стандартних відхилень відповідної популяції.

Характеристика шкал опитувальника міжособистісних відносин (ЗМВ)

Увімкнення:

Виражена поведінка. Ie – прагнення приймати інших, щоб вони мали інтерес до мене та брали участь у моїй діяльності; активно прагну належати до різних соціальних груп і бути якнайбільше і частіше серед людей.

Необхідна поведінка. Iw – намагаюся, щоб інші запрошували мене брати участь у їхній діяльності та прагнули бути в моєму суспільстві, навіть коли я не докладаю до цього жодних зусиль.

Контроль:

Виражена поведінка. Ce – намагаюся контролювати і впливати на решту: беру в свої руки керівництво і прагну вирішувати, що і як робитиметься.

Необхідна поведінка. Cw – намагаюся, щоб інші контролювали мене, впливали на мене і казали мені, що я маю робити.

Афект:

Виражена поведінка. Ae – прагну бути в близьких, інтимних відносинах з іншими, виявляти до них свої дружні та теплі почуття.

Необхідна поведінка. Aw – намагаюся, щоб інші прагнули бути до мене емоційно ближчими та ділилися зі мною своїми інтимними почуттями.

Оцінки за цими шкалами – числа проміжку від 0 до 9. Отже, результат виражається сумою шести однозначних чисел. Комбінації цих оцінок дають індекси обсягу інтеракцій ($e + W$) та суперечливості міжособистісної поведінки ($e - W$) усередині та між окремими областями міжособистісних потреб, а також коефіцієнти сумісності у діаді чи групі, що складається з великої кількості членів.

**Авторська анкета опитування задоволеності рівня міжособистісних
відносин в шкільному колективі**

- 1) Чи задовольняє мікроклімат у класі?
- 2) Чи задоволений Ти характером відносин, які склалися у твоєму класі між учнями?
- 3) Чи легко тобі потоваришувати?
- 4) На скільки травмуючи Ти переживаєш втрату зв'язку і іншим?
- 5) Часто виникають сутички у колективі?
- 6) Як Ти вважаєш, твої однокласники беруть активну участь у житті класу, організації класних і позакласних заходів?
- 7) Чи відчуваєш Ти себе частиною групи?
- 8) Чи згодний Ти з тим, що учні твого класу є дружним, згуртованим колективом?
- 9) Чи погоджуєшся ти з тим, що твої однокласники здебільшого погано ставляться до тебе?
- 10) Чи можна сказати, що відносини, що склалися у твоїй школі між учнями, загалом носять товариський характер, відрізняються теплотою та взаємоповагою?
- 11) Наскільки подобається атмосфера у класі?
- 12) Чи вважають твої однокласники, що клас здатний переборювати труднощі, самостійно приймати рішення й швидко виконувати їх?
- 13) Чи є в класі такі учні, які здатні мобілізувати всіх до енергійних дій?
- 14) Чи відчувають однокласники задоволеність?
- 15) Чи є в класі учні, які самі вміють багато чого зробити й завжди готові допомогти іншим?

Результати за проведеними методиками

№ з/ п	С т а т ь	Методика «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)										Методика «Діагностика міжособистісних відносин (ДМО)» Т. Лірі							Методика «Діагностика міжособистісних відносин» А.А. Рукавишников			
		Індекс агресії (ІА)	Індекс ворожості (ІВ)	Фізична агресія (ФА)	Вербальна агресія (ВА)	Непряма агресія (НА)	Негативізм (Н)	Роздратування (Р)	Підозрілість (П)	Образа (О)	Відчуття провини (ВП)	Домінуючий	Незалежний	Агресивний	Недовірливий	Покірний	Залежний	Дружелюбний	Альтруїстичний	Включеність	Контроль	Афект
1	1	7	3	2	2	7	4	7	10	8	6	8	9	16	12	16	13	9	8	0	6	9
2	2	8	6	6	6	6	2	6	6	4	7	12	16	8	8	16	12	13	9	3	9	0
3	2	10	2	7	4	4	6	8	4	2	7	16	12	8	16	12	8	12	13	6	3	3
4	2	3	6	2	7	6	4	8	6	6	4	12	16	16	8	8	16	16	12	9	6	6
5	1	8	3	6	2	4	6	6	2	4	6	8	8	12	16	16	13	8	16	0	9	9
6	2	7	2	4	7	7	6	7	6	2	7	12	16	8	12	12	12	13	9	3	0	0
7	2	10	6	2	4	4	2	6	4	6	4	8	19	12	16	8	8	12	8	6	3	3
8	2	2	3	7	7	2	4	4	6	4	6	13	12	16	12	16	16	13	13	9	6	3
9	1	8	2	6	2	4	6	6	2	2	4	12	8	12	16	16	8	8	12	0	9	6
10	2	7	6	4	7	6	6	4	6	6	7	16	16	8	8	16	12	16	16	3	3	9
11	2	3	3	7	4	7	2	6	4	4	6	8	16	12	16	12	8	12	13	6	6	0

12	2	2	2	2	2	4	4	7	6	6	2	13	8	16	12	8	8	13	8	9	9	3
13	2	10	6	2	7	6	6	4	2	2	6	12	16	8	16	16	13	8	9	0	0	6
14	1	7	3	6	7	2	7	8	4	6	4	8	16	16	8	16	8	16	16	3	3	6
15	2	3	2	4	4	7	6	4	6	6	7	13	8	16	16	8	12	13	8	6	6	0
16	2	10	7	6	7	4	4	7	2	2	2	12	16	16	12	12	16	12	13	9	6	3
17	1	8	2	2	2	6	7	2	4	4	10	8	9	12	16	16	12	16	12	3	9	9
18	1	7	7	4	8	2	7	4	10	6	7	16	12	16	8	8	8	13	8	6	3	0
19	2	3	3	6	10	7	7	6	4	8	6	13	8	12	16	12	8	16	12	9	6	3
20	2	10	2	2	10	4	4	2	2	6	2	16	16	8	16	16	13	12	16	0	9	6
21	1	7	8	7	4	6	4	4	7	4	7	8	16	16	12	8	8	13	12	3	0	9
22	2	3	10	6	10	4	7	6	4	2	6	16	8	12	8	12	8	8	8	6	3	0
23	2	8	3	8	8	4	4	10	2	7	8	13	16	8	16	16	16	16	12	9	6	3
24	1	10	2	8	8	2	8	2	7	7	10	8	8	16	12	8	16	12	13	3	9	9
25	2	3	3	6	4	4	8	4	4	4	2	16	8	12	8	12	13	13	16	6	3	0
26	2	8	2	8	10	4	4	7	2	7	10	13	16	8	12	16	8	8	8	9	6	3
27	1	3	3	6	8	4	4	2	4	7	6	8	9	16	12	8	13	16	13	0	9	6
28	2	3	2	8	4	6	8	8	7	7	8	16	12	16	8	12	16	12	16	3	0	9
29	1	3	3	6	4	4	8	7	2	6	6	8	8	8	12	12	8	13	12	6	3	0
30	1	10	2	8	4	4	4	2	10	6	10	13	8	16	12	8	13	9	13	9	6	3

*1-хлопці, 2-дівчата